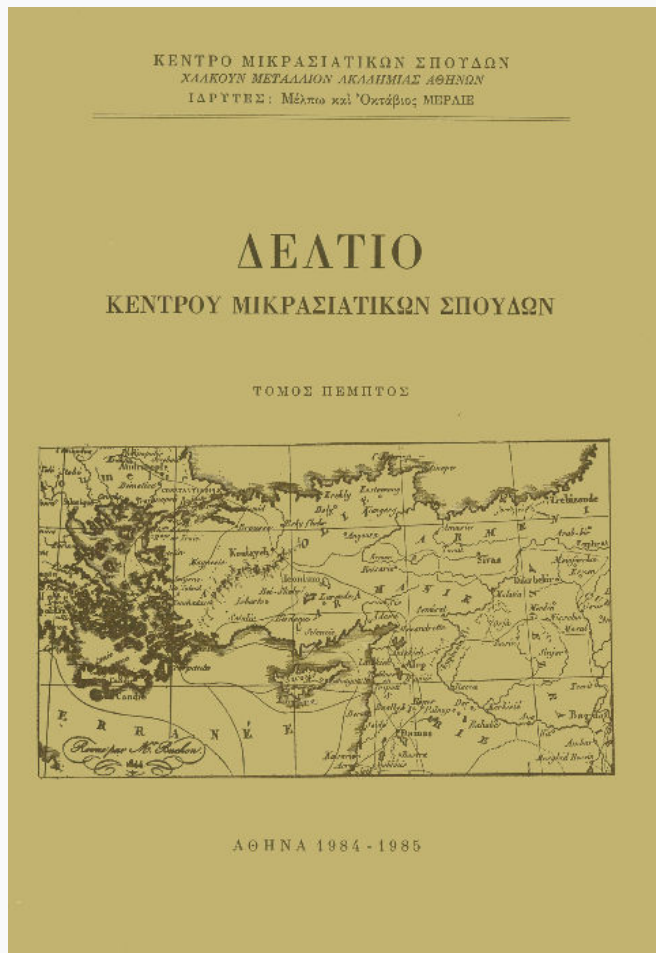

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 5 (1984)

Στοιχεία για τον εκχριστιανισμό του Πόντου

Δημήτρης Κυρτάτας

doi: [10.12681/deltiokms.206](https://doi.org/10.12681/deltiokms.206)

Copyright © 2015, Δημήτρης Κυρτάτας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κυρτάτας Δ. (1984). Στοιχεία για τον εκχριστιανισμό του Πόντου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, 45-69. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.206>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Α'

Ἡ σημασία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐξάπλωσης καὶ τῆς ἐδραίωσης τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι δύσκολο νὰ ὑποτιμηθεῖ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, τὰ πρῶτα χριστιανικὰ κηρύγματα ὡδηγήθηκαν πρὸς βόρειες κατευθύνσεις, ὅπου ὅλες οἱ ἐνδείξεις μᾶς ὡδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι σημειώθηκε χαρακτηριστικὴ ἐπιτυχία. Τὰ ὀνόματα τοῦ Παύλου, τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἰωάννη, τοῦ Φίλιππου, εἶναι μὲ κάποιο ἱστορικὸ ἢ μυθολογικὸ τρόπο συνδεδεμένα μὲ πολυάριθμες μικρασιατικὲς πόλεις. Οἱ *Πράξεις* τῶν ἀποστόλων, κανονικὲς καὶ ἀπόκρυφες, καθὼς καὶ οἱ ἐπιστολὲς τῆς *Καινῆς Διαθήκης*, διασώζουν διάφορες σκόρπιες πληροφορίες καὶ δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῶν πρώτων χριστιανικῶν ομάδων τῶν πόλεων αὐτῶν. Τὴν εἰκόνα ἐπιβεβαιώνουν καὶ συμπληρώνουν βásiμες μὴ χριστιανικὲς πηγές, γεγονὸς ἀξιοσημείωτο ὅταν ἀναφερόμαστε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ δευτέρου αἰῶνα. Ἐπίσης, ἓνα δίκτυο ἐπιστολῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες διασώζονται κάποια σημαντικὰ δείγματα, μαρτυρεῖ τὴ σύνδεση τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν μικρασιατικῶν πόλεων μὲ τὰ χριστιανικὰ κέντρα τῶν δυτικότερων περιοχῶν. Ἀπὸ τὸ μικρασιατικὸ χῶρο εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐκπῆγασαν μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα δογματικὰ ρεύματα ποῦ σταδιακὰ ἐξελίχτηκαν σὲ βασικὲς συνιστώσες τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῶν αἱρέσεων. Στὸν ἴδιο χῶρο σημειώθηκαν καὶ τὰ πρῶτα ἀποφασιστικὰ βήματα στὴν ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς ἱεραρχίας καὶ ὀργάνωσης. Τὶς παραμονὲς τῆς ἀναγνώρισης καὶ ὑποστήριξης τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ ἓνα Ρωμαῖο αὐτοκράτορα, ἢ Μ. Ἀσία μαζί μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη ἦταν οἱ μόνες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας ὅπου ἡ νέα θρησκεία εἶχε καταφέρει νὰ προσηλυτίσει σημαντικὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ ὅταν συγκλήθηκε ἡ πρώτη μεγάλη καὶ καθοριστικὴ ἐκκλησιαστικὴ σύνοδος, μιὰ μικρασι-

Εὐχαριστῶ τοὺς Ν. Μανωλόπουλο, Π. Κιτρομηλίδη, Γ.Π. Κουρνοῦτο καὶ Ε. Μπαλτᾶ γιὰ τίς χρήσιμες ὑποδείξεις τους.

ατική πάλι πόλη διαλέχθηκε, ή Νίκαια τής Βιθυνίας, γιά νά γίνουν οί έργασίες της, ώστε και ό αυτοκράτορας άλλα και ή μεγάλη μάζα τών επισκόπων νά μπορούν νά μεταβοϋν σ' αϋτήν εύκολα.

Μέ τέτοια δεδομένα ή μελέτη τοϋ πρώιμου χριστιανισμού θά ήταν άδιανόητη χωρίς τήν αναλυτική και συστηματική διερεύνηση τοϋ μικρασιατικού χώρου ποϋ υποδέχτηκε και στήριξε άποφασιστικά τή νέα θρησκεία. Ποιοί λοιπόν ήταν οί ρυθμοί αϋτής τής επιτυχίας και τί είδους ήταν αϋτός ό χριστιανισμός; Τί άνθρωποι ήταν αϋτοί ποϋ πρώτοι τόν άσπάστηκαν, τί περίμεναν άπ' αϋτόν, και τί τοϋ έδωσαν; Παραδοσιακά ή εκκλησιαστική ιστορία θεωρούσε τις άπαντήσεις στα έρωτήματα αϋτά σχετικά αϋτονόητες. Ώστόσο, οί ύπάρχουσες ένδειξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι είναι λάθος νά γενικεύει κανείς κρίνοντας άπο τήν πορεία τοϋ χριστιανισμού στα μεγάλα κέντρα τής αυτοκρατορίας, Ρώμη, Άλεξάνδρεια, Άντιόχεια.

Ό εκχριστιανισμός τής Μ. Άσίας δέν παρουσιάζει ένδιαφέρον μόνο γιά τήν ιστορία τοϋ χριστιανισμού. Η θρησκευτική μεταβολή ποϋ επήλθε στην αυτοκρατορία τόν τέταρτο αιώνα, επηρέασε σημαντικά τή γενική ιστορία τοϋ δυτικού κόσμου. Στα κίνητρα τοϋ Μ. Κωνσταντίνου, όταν αναγώρισε τό χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία τοϋ κράτους, οί ιστορικοί βλέπουν τή μεγάλη άπήχηση τής νέας θρησκείας στην Άνατολή, και ιδιαίτερα στη Μ. Άσία. Στα ίδια κίνητρα άλλωστε άποδίδεται συχνά και ή γεωγραφική έπιλογή γιά τήν έγκατάσταση τής νέας πρωτεύουσας. Καί όμως ή θρησκευτική συνείδηση τών μικρασιατικών λαών δέν έχει γίνει άντικείμενο μελέτης ώστε νά αναφανεί τό είδικό της βάρος στις άποφάσεις τοϋ Μ. Κωνσταντίνου. Σε μεγάλο βαθμό οί ιστορικές μελέτες γιά τή Μ. Άσία άσχολούνται κυρίως με πολιτικά γεγονότα και τις διαδοχικές κατακτήσεις της άπο Πέρσες, Έλληνες, Ρωμαίους και Τούρκους. Χρειάζεται νά μποϋμε σ' αϋτή τήν τελευταία περίοδο γιά νά άρχίσει ή συστηματική διερεύνηση τοϋ θρησκευτικού στοιχείου¹.

1. Οί πρόσφατες μελέτες πάνω σε θρησκευτικά ζητήματα τών κατοίκων τής περιοχής τοϋ Πόντου άφθονούν, άλλα άσχολούνται κυρίως με μεταγενέστερες έποχές. Ένδεικτικά βλ. Α. Bryer, «The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 4, Άθήνα 1983, και S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϋ - Λός Άντζελες - Λονδίνο 1971. Γιά τήν περίοδο ποϋ εξετάζουμε ύπάρχει ή παλαιότερη άλλα άναντικατάστατη έργασία τοϋ W. M.

Ἄλλα καὶ οἱ ἴδιοι οἱ λαοὶ τῆς Μ. Ἀσίας δὲν ἔχουν τύχει τῆς κατάλληλης προσοχῆς. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν φτάνει συνήθως ὡς τὰ διοικητικὰ ζητήματα τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὰ φορολογικὰ συστήματα ποὺ ἐπέβαλαν οἱ κατὰ περιόδους κατακτητές. Αὐτὸ εἶναι ὡς ἓνα βαθμὸ φυσικὸ γιὰτὶ ὁ πολιτισμὸς τῶν Περσῶν, καὶ κυρίως τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων, ἦταν πολιτισμὸς πόλεων. Κάθε κατακτητὴς ἐγκαθιστοῦσε στὶς μεγάλες πόλεις τὴν ἀριστοκρατία του, τὸ διοικητικὸ του μηχανισμό καὶ τὸ στρατό του, ἀποβλέποντας στὴ διατήρηση τῆς κυριαρχίας του καὶ στὴ συγκέντρωση τῶν φόρων, ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Μέσα στὶς πόλεις, γύρω ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία καὶ τοὺς διοικητικὸς ἐκπροσώπους, συγκεντρώνονταν ἔμποροι καὶ τεχνίτες, ποὺ παρακολουθοῦσαν τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς πολιτιστικὲς συνήθειες τῶν ἐκάστοτε κατακτητῶν. Στὶς πόλεις αὐτὲς ζοῦσε ἀκόμα ἓνα σημαντικὸ μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι κάποια προστασία ἀπὸ πάσης φύσεως ἀπειλές².

Γιὰ τὸν κόσμον τῶν πόλεων κάτι ξέρουμε, ἀποσπασματικὸ καὶ συχνὰ ἀβέβαιο, ἀλλὰ κατατοπιστικὸ. Στὶς κοινωνίες ὁμως αὐτὲς, δέκα περίπου ἄνθρωποι καλλιεργοῦσαν τὴ γῆ, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τραφεῖ ἓνας ἄνθρωπος στὴν πόλη. Τόσο πλεόνασμα ἐπέτρεπαν νὰ παραχθεῖ οἱ δυνατότητες τῆς ἐποχῆς. Καὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς καλλιεργητὲς, ἐλεύθερους, ἡμιελεύθερους καὶ δούλους, τὸ μεγαλύτερο μέρος ζοῦσε σὲ κωμοπόλεις καὶ χωριά γιὰ τὰ ὅποια δὲν ξέρουμε (ἀλλὰ καὶ δὲν ἐνδιαφερθῆκαμε νὰ μάθουμε) σχεδὸν τίποτα. Σχετικὰ πρόσφατα, ὀρισμένοι ἱστορικοὶ ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀναρωτιοῦνται γιὰ τὴ γλώσσα, τὶς ἰδεολογίες, τὶς νοοτροπίες, τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν λαῶν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας³. Ἀρχίζει λοιπὸν νὰ

Ramsay, *Cities and Bishoprics of Phrygia*, 2 τόμοι, Ὁξφόρδη 1895-1897, ποὺ περιορίζεται στὴ Φρυγία. Χρήσιμες πληροφορίες ὑπάρχουν καὶ στὴ μελέτη τοῦ Ἄρχ. Χρύσανθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, Ἀρχεῖο Πόντου, τ. 4 καὶ 5, Ἀθήνα 1933.

2. Γιὰ φορολογικὰ καὶ διοικητικὰ ζητήματα ὑπάρχουν οἱ μελέτες τοῦ Α. Η. Μ. Jones, συγκεντρωμένες στὸν τόμο *The Roman Economy*, Ὁξφόρδη 1974, καὶ τὸ παλαιότερο βιβλίο τοῦ ἴδιου, *The Greek City, from Alexander to Justinian*, Ὁξφόρδη 1940. Γιὰ τὶς σχέσεις πόλης-ὑπαίθρου στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία βλ. Μ. I. Finley, *The Ancient Economy*, Chatto and Windus, Λονδίνο 1973· R. MacMullen, *Roman Social Relations*, Yale University Press, New Haven 1974· καὶ G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Duckworth, Λονδίνο 1981.

3. Μελέτες σὲ ζητήματα τοπικῶν γλωσσῶν ὑπάρχουν ἀρκετές· ὀρισμένες παρατηρήσεις γίνονται στὸ ἄρθρο τοῦ Jones «The Greeks under the Roman Empire»,

αναφαίνεται πόσο οί γενικές κατηγορίες του έξελληνισμού, του έκχριστιανισμού, του έξισλαμισμού δέν έπαρκουν –δέν άληθεύουν ή δέν λένε σχεδόν τίποτα– όταν αναφερόμαστε στις τεράστιες άγροτικές έκτάσεις που άρχιζαν λίγα χιλιόμετρα έξω από τά κέντρα των μεγάλων πόλεων. Δυστυχώς οί άρχαίες πηγές δέν έχουν καταγράψει παρά λιγιστά σκόρπια άνέκδοτα και οί σύγχρονοι ίστορικοί, άντί νά τά μελετήσουν όσο γίνεται πιό προσεκτικά, άρκοονται συνήθως στο νά τά επαναλαμβάνουν.

Τέτοια λοιπόν στοιχειά, άνεκδοτολογικά και όπωσδήποτε έντελώς άποσπασματικά, μās παρέχουν άρκετά οί χριστιανικές πηγές τής έποχής. Έπιφορτισμένοι με τήν ίερή άποστολή νά κερδίσουν τόν κόσμο όλο στο όνομα του Έησού, οί χριστιανοί από πολυ ώρίς κατέγραφαν τά άποτελέσματα των προσπαθειών τους –ίδίως των έπιτυχημένων. Οί ίστορικοί του χριστιανισμού έχουν βέβαια συγκεντρώσει και έπεξεργαστεί τις πληροφορίες αυτές, αλλά καθώς τó ένδιαφέρον τους περιορίζεται κυρίως στά «γεγονότα», έκείνο που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας είναι βασικά κατάλογοι επισκόπων και πόλεων όπου ό χριστιανισμός έξαπλώθηκε ωρρίτερα ή άργότερα. Άν θέλουμε από τις πρωτοχριστιανικές πηγές νά άντλήσουμε πληροφορίες για τήν καθημερινή ζωή, τις θρησκευτικές συνήθειες, τις έλλίδες και τις άπελπισίες των μικρασιατικών λαών, θά πρέπει νά σκύψουμε πάλι προσεκτικά πάνω τους και νά τούς θέσουμε τά νέα έρωτήματα. Στις σελίδες που άκολουθούν θά περιοριστούμε σ' ένα-δύο μόνο ζητήματα σχετικά με τήν ίστορία του έκχριστιανισμού του Πόντου, τά όποια εικονογραφούν τó γενικότερο πρόβλημα.

Κατ' άρχήν ή διοικητική έπαρχία του Πόντου (που δύσκολα μπορούμε νά τήν ξεχωρίσουμε στις πηγές από τή γειτονική της Βιθυνία) ήταν άπομακρη και κάπως άπομονωμένη από τά μεγάλα άστικά κέντρα του έλληνισμού και του χριστιανισμού του δεύτερου και του τρίτου αιώνα. Έ πρόσβαση, παρά τήν ύπαρξη όδικού δικτύου, φαίνεται ότι γινόταν συνηθέστερα από τή θάλασσα. Έτσι, οί πόλεις του Πόντου δέν άποτελούσαν

στον τόμο *The Roman Economy*. Σε σχέση με τó χριστιανισμό βλ. G. Bardy, *Les Questions des Langues dans l'Eglise Ancienne*, Παρίσι 1948. Για τις φυλές που κατοικούσαν στη βυζαντινή Μ. Άσία βλ. P. Charanis, «On the ethnic composition of Byzantine Asia Minor», στο *Προσφορά εις Σ. Π. Κυριακίδην, Έλληνικά*, Θεσσαλονίκη 1953. Καλό δείγμα του πρόσφατου ένδιαφέροντος για τούς λαούς τής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είναι ή μελέτη του F. Millar, «Local Cultures in the Roman Empire» στο *Journal of Roman Studies*, 58, 1968.

αναπόφευκτο πέρασμα, όπως άλλες μικρασιατικές πόλεις, απ' όπου θέλοντας και μη διάβαιναν έμποροι και πάσης φύσεως ταξιδιώτες. Από την άλλη, ή απομόνωση αυτή δεν ήταν απόλυτη. Η μετακίνηση ήταν δύσκολη, αλλά όχι αδύνατη. Έπιστολές πήγαιναν και έρχονταν. Ένδεικτική (όπως θα δούμε παρακάτω) είναι μία επιστολή που στάλθηκε τὸ δεύτερο αἶωνα ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Κορίνθου στοὺς «ἀδελφοὺς» τοῦ Πόντου με παραινετικές συμβουλές, που βεβαιώνει ὅτι μία τέτοια ἀνταλλαγή ήταν μάλλον συνηθισμένη. Έχουμε ἀκόμα πληροφορίες γιὰ προσωπικές μετακινήσεις ἀπὸ τὸν Πόντο στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Παλαιστίνη γιὰ σπουδές καὶ θρησκευτικές ἀναζητήσεις (πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Γρηγόριου τοῦ ἐπονομαζόμενου Θαυματουργοῦ, στὸν ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε παρακάτω).

Ἡ περιοχὴ τοῦ Πόντου συγκεντρώνει λοιπὸν δύο πολὺ ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικά. Πρῶτον, εἶχε ἀρκετὴ ἐπαφή με τὸν κόσμο, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ παρακολουθεῖ τὶς σημαντικότερες ἐξελίξεις στὸ δογματικὸ καὶ ὀργανωτικὸ τομέα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, καὶ δεύτερον, ἦταν ἀρκετὰ ἀπομονωμένη, ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε καὶ τὶς «αὐθόρμητες» ἐκφράσεις τοῦ χριστιανισμοῦ που πῆγαν ἀπὸ τὶς τοπικὲς συνθήκες καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασία τῶν κατοίκων.

B'

Τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ κάθε μελέτη σχετικὴ με τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι οἱ βασικὲς πληροφορίες που ἔχει καταγράψει ὁ ἱστορικὸς Α. Harnack⁴. Συμπληρώνοντας τὸ ὕλικὸ που ἔχει συγκεντρώσει ὁ μεγάλος αὐτὸς μελετητῆς τοῦ χριστιανισμοῦ, μπορεῖ κανεὶς νὰ συνθέσει ἕναν κατατοπιστικὸ χάρτη τῆς ἐξάπλωσης τῆς νέας θρησκείας. Ἡ πρώτη ἀναφορὰ γιὰ ὑπαρξὴ χριστιανῶν στὴ Βιθυνία καὶ τὸν Πόντο βρίσκεται στὴν ἐπιστολὴ ἐνὸς χριστιανοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴ λεγόμενη πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου, τῆς *Καινῆς Διαθήκης*. Ἡ χρονολογία γραφῆς καὶ ὁ ἀποστολέας ἀμφισβητοῦνται. Ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιστολὴ γράφτηκε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Δομιτιανοῦ, γεγονός που ὀδηγεῖ στὸ δεύτερο συμπέρασμα ὅτι συγ-

4. Στὸ παρὸν ἄρθρο ἔχουμε συμβουλευτεῖ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση που βασίζεται στὴ δεύτερη γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ 1905, Α. Harnack, *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, Williams and Norgate, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη 1908, 2 τόμοι.

γραφέας της δὲν ἦταν ὁ ὁμώνυμος ἀπόστολος (στὸ θέμα ὁμως αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε). Παραλήπτες τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ἦταν οἱ χριστιανοὶ πέντε διαφορετικῶν περιοχῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἡ Βιθυνία καὶ ὁ Πόντος⁵. Ἐχομε ἔτσι μία σίγουρη μαρτυρία ὅτι εἴκοσι περίπου χρόνια πρὶν τὸ τέλος τοῦ πρώτου αἰῶνα ὑπῆρχαν χριστιανοὶ στὶς ἀπομακρυνεὺς αὐτὲς περιοχάς, πού εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ ἠθικὴ καθοδήγηση καὶ συμπαράσταση σὲ συνθήκες διώξεων. Στὸ βασικὸ ἐρώτημα πῶς βρέθηκαν ἐκεῖ δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο νὰ ἀπαντήσουμε. Οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες δὲν μᾶς παρέχουν καμιὰ πληροφορία. Μποροῦμε νὰ κάνουμε κάποιες ὑποθέσεις βασιζόμενοι κυρίως σὲ μύθους πού ἐπλασαν οἱ μνήμες ἀλλὰ καὶ ἡ εὐσέβεια τῶν πρώτων χριστιανῶν⁶.

Ἡ παράδοση λέει ὅτι ὅταν οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ μαθητὲς μοίρασαν μεταξὺ τους τὸν κόσμον γιὰ νὰ κηρύξουν τὸ εὐαγγέλιον, ὁ Πέτρος, πρὶν καταλήξει στὴ Ρώμη, δίδαξε στοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς τοῦ Πόντου, τῆς Βιθυνίας καὶ τῶν ἄλλων μικρασιατικῶν περιοχῶν πού ἀναφέρονται καὶ στὴν ὁμώνυμη ἐπιστολῇ. Τὴν παράδοση αὐτὴ τὴν πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν Ἰππόλυτο Ρώμης, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ τὴν ἀξιολογήσουμε⁷. Ἡ ἀπόλυτη σύμπτωση μεταξὺ τῶν πέντε περιοχῶν πού κατονομάζει ἡ ἐπιστολὴ καὶ πού διασάξει ἡ παράδοση, καθιστᾷ ἀπίθανη τὴν ἀνεξάρτητη προέλευση τῆς μαρτυρίας. Φαίνεται πῶς λογικὸ ὁ Ἰππόλυτος (ἢ ἡ πηγὴ του), βασιζόμενος στὴν ἐπιστολῇ, πού σίγουρα γνώριζε, νὰ ἔκανε τὴν ὑπόθεση ὅτι γιὰ νὰ ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολὴ στὶς περιοχὲς αὐτὲς, ὁ συντά-

5. «Πέτρος ἀπόστολος Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκλεκτοῖς παρεπιδήμοις διασπορᾶς Πόντου, Γαλατίας, Καππαδοκίας, Ἀσίας καὶ Βιθυνίας...» (Α' Πέτρον, 1:1). Δὲν ἀναφέρονται περιοχὲς ὅπως Λυκία, Παμφυλία, Κιλικία, Φρυγία. Ἡ ἐπιλογή τῶν περιοχῶν ἐπιδέχεται πολλὰς ἐρμηνεῖες· ἐνδεικτικὰ βλ. τὶς ἐνδιαφερόμενες ἀπόψεις τοῦ W. Bauer, *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*, Fortress Press, Φιλαδέλφεια 1971 (ἀπὸ τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1934), σ. 81-2. Μποροῦμε νὰ σημειώσουμε, βέβαια, ὅτι κατὰ τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (2:10) μεταξὺ τῶν πρώτων Ἰουδαίων πού ἀκούσαν τὸ κήρυγμα τῆς Ἱερουσαλὴμ ἦταν καὶ κάτοικοι τοῦ Πόντου, πού ἐνδεχομένως μετέφεραν τὸ χριστιανισμὸ στὴν περιοχὴ τους.

6. Ἡ ὑπόθεση πού ἀκολουθεῖ ἀνήκει στὸν J. Daniélou· βλ. J. Daniélou - H. Marrou, *The Christian Centuries, The First Six Hundred Years*, Darton, Longman and Todd, Λονδίνο 1964, σ. 40, 50.

7. Ἰππόλυτος, *Περὶ τῶν ἸΒ' Ἀποστόλων*, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, τ. 6, σελ. 296: «Πέτρος μὲν ἐν Πόντῳ καὶ Γαλατίᾳ, καὶ Καππαδοκίᾳ, καὶ Βητανίᾳ [ἐννοεῖ Βιθυνίᾳ] καὶ Ἰταλίᾳ, καὶ Ἀσίᾳ, κηρύξας τὸ Εὐαγγέλιον...», στοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς, συμπληρῶνει ὁ Εὐσέβιος, *The Ecclesiastical History*, Loeb, 2 τόμοι, 1926, 1932, III.1.1-3, τόμος I, σ. 190.

κτης τους ήταν και ο πρώτος κατηχητής τους. Σήμερα βέβαια ή πιό θεμελιωμένη άποψη των μελετητών δέν δέχεται ως συντάκτη τής επιστολής τόν άπόστολο⁸. "Αλλωστε μέ παραλήπτες τούς χριστιανούς όλης σχεδόν τής Μ. 'Ασίας, ή επιστολή χάνει τó χαρακτήρα τής και πρέπει νά θεωρηθεί μάλλον θεολογικό δοκίμιο ή, όπως λέγεται, επιστολιμαία διατριβή.

'Η μυθολογική παράδοση άπό τήν άλλη, όπως τή διασώζουν κυρίως τά άπόκρυφα τής *Καινής Διαθήκης*, όδηγεί στό συμπέρασμα ότι κάποιες περιοχές συνδέονται μέ άρκετή συνέπεια μέ τó όνομα ενός προσώπου. Μάλιστα, οί περιοχές αυτές βρίσκονται κατά κανόνα σέ γεωγραφική γειννίαση. Ξεκινώντας λοιπόν άπό τήν Παλαιστίνη μέ κατεύθυνση πρós βορράν, άν δέν θέλει κανείς νά κατευθυνθεί πρós τά δυτικά παράλια τής Μ. 'Ασίας (μιά περιοχή πού συνδέεται κυρίως μέ τόν 'Ιωάννη και τόν Φίλιππο), περνάει άπό τίς περιοχές πού κατονομάζει ή επιστολή για νά καταλήξει στόν Πόντο και τή Βιθυνία. Βέβαια μιλάμε για τεράστιες περιοχές, όπως Καππαδοκία και Γαλατία, αλλά κάνουμε μιá ύπόθεση. 'Από τή Βιθυνία, άν ήθελε κάποιος νά συνεχίσει τó ταξίδι του, ή πιό λογική κατεύθυνση, εκείνη τήν εποχή, θά ήταν νά περάσει άπέναντι στό Βυζάντιο μέσω Νίκαιας και Νικομήδειας, και διασχίζοντας τή Θράκη και τή Μακεδονία νά φθάσει στην Κόρινθο. Αυτό τó δεύτερο ταξίδι, πού άποτελεί έναν άλλον, και ίσως συνθηθέστερο, τρόπο πρόσβασης στόν Πόντο, τó «πραγματοποίησε» ó 'Ανδρέας, σύμφωνα μέ τίς άπόκρυφες Πράξεις του⁹.

8. 'Ο Haugack, πού είναι γενικά πολύ συντηρητικός στη χρονολόγηση των κειμένων τής *K.A.*, πιστεύει ότι ή επιστολή αυτή άνήκει στα πρώτα χρόνια του Δομτιανού, *The Mission*, τ. 2, σ. 186. Οί περισσότεροι Έλληνες θεολόγοι εξακολουθούν ώστόσο νά θεωρούν τήν επιστολή γνήσια: βλ. Κ. Μπόνης, *Εισαγωγή εις τήν 'Αρχαίαν Χριστιανικήν Γραμματείαν*, 'Αθήνα 1974, σ. 154, και Β. Στογιάννος, *Πρώτη 'Επιστολή Πέτρου*, Θεσσαλονίκη 1980, όπου στις σ. 56 κέ. δίνονται συνοπτικά οί κύριοι λόγοι πού συνηγορούν για τή μη γνησιότητα τής επιστολής.

9. Για τίς Πράξεις 'Ανδρέου βλ. E. Hennecke (έκδ.), *New Testament Apocrypha*, SCM Press, τ. 2, 1974, σ. 397 κέ. 'Αγγλική μετάφραση των σωζόμενων άποσπασμάτων στό Μ. R. James, *The Apocryphal New Testament*, 'Οξφόρδη 1953, σ. 337-63. Βιβλιογραφία σχετική μέ τήν ύποθετική δράση του 'Ανδρέα στην περιοχή αυτή συγκεντρώνει ó 'Αρχ. Χρύσανθος, *'Η 'Εκκλησία Τραπεζούντος*, σ. 112 σημ. 2. Για τή διά θαλάσσης επικοινωνία του Πόντου μέ τήν 'Αθήνα τó δεύτερο αιώνα μ.Χ. βλ. τή μαρτυρία του Φιλόστρατου πού αναφέρεται στην προμήθεια σιταριού, Philostratus and Eunapius, *Lives of the Sophists*, Loeb, 1921, I.23, σ. 100. Είναι γνωστό βέβαια ότι ή κλασική 'Αθήνα προμηθευόταν σιτάρι άπό τόν Πόντο σέ τακτική βάση.

Ἐπειδὴ ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὴν ἱστορικὴ σχέση τῶν ἀποστόλων τῶν Εὐαγγελίων μὲ τὰ πρόσωπα τῆς μετέπειτα παράδοσης καὶ τῶν ἀπόκρυφων γραφῶν ποὺ φέρουν τὰ ὄνοματά τους. Φαίνεται πιθανὸν νὰ ἔχουμε κάποιες σφαῖρες ἐπιρροῆς μὲ τίς ὁποῖες συνδέονται διάφορα πρόσωπα μέσω κυρίως τῶν μαθητῶν τους (φυσικὰ δὲν μιλάμε ἐδῶ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Παύλου, ποὺ οἱ κινήσεις του εἶναι ἱστορικὰ ἀρκετὰ σαφεῖς, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὸν Ἰωάννη, ποὺ ἔχει κι αὐτὸς κάποια ἱστορικὴ ὑπόσταση ἐκτὸς Γραφῶν). Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ συγκρατήσουμε εἶναι ὅτι ἡ ἐπικοινωνία τοῦ Πόντου μὲ τὰ ἄλλα κέντρα τοῦ πρώιμου χριστιανισμοῦ ἦταν δυνατόν νὰ γίνεῖ εἴτε διὰ ξηρᾶς μὲ τὴν Παλαιστίνη, εἴτε διὰ θαλάσσης μὲ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ κυρίως τὴν Κόρινθο¹⁰. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν χριστιανῶν στὸν Πόντο, τουλάχιστον ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ ἑβδομήντα, ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πρώτη ἐπαφὴ ἐγένε διὰ ξηρᾶς ἀπὸ τὸ Νότο, καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος στοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς. Τὸ ὄνομα τοῦ Πέτρου συνδέεται μ' αὐτὴν τὴ διαδρομὴ¹¹. Στὴ συνέχεια, ὅταν ὁ παλαιστινιακὸς χριστιανισμὸς ἔχασε τὸ βάρος του, λόγω τῆς καταστροφῆς τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους, σημαντικότερη ἐγένε ἡ διὰ θαλάσσης ἐπικοινωνία τῶν χριστιανῶν τοῦ Πόντου μὲ τὴν Κόρινθο –γεγονὸς ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια εἶχε μεγάλη σημασία. Μ' αὐτὴ τὴ δευτέρῃ διαδρομῇ συνδέεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνδρέα.

Ἡ δευτέρῃ ἱστορικὴ ἀναφορὰ στοὺς χριστιανούς τοῦ Πόντου βρίσκεται στὴν ἐπιστολὴ ἐνὸς ἔθνικοῦ, τοῦ Ῥωμαίου Πλίνιου τοῦ Νεώτερου. Ὁ Πλίνιος ὀλοκλήρωσε μιὰ ἐπιτυχημένη σταδιοδρομία δικηγόρου πηγαίνοντας, ὡς εἰδικὸς ἀπεσταλμένος τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ, στὴ Βιθυνία καὶ τὸν Πόντο. Ἀπὸ κεῖ, ἐνημέρωνε τακτικὰ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ τὴν

10. Γιὰ τὴν ἐπαφὴ τῶν χριστιανῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Πόντου μὲ τὴν Κόρινθο ἔχουμε τίς ἀκόλουθες ἐνδείξεις: α) τὸ ὑποθετικὸ ταξίδι τοῦ Ἀνδρέα μέσω Πόντου καὶ Βιθυνίας στὴν Κόρινθο· β) τὴ μαρτυρία ὅτι οἱ συνεργάτες τοῦ Παύλου Ἀκύλας καὶ Πρίσκιλλα ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Κόρινθο ἦταν ἀπὸ τὸν Πόντο (*Πράξεις*, 18:1)· γ) ἡ ὑπαρξὴ γυναικῶν διακόνων (διακονισσῶν) μαρτυρεῖται μόνο στὸν Πόντο καὶ τὴν Κόρινθο (βλ. σημ. 18)· δ) τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἐπισκόπου τῆς Κορίνθου Διονύσιου σὲ ἀδελφοὺς τοῦ Πόντου (βλ. σημ. 23).

11. Στὶς *Πράξεις Πέτρου* ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ στὴ Ῥώμη δύο γυναικῶν ἀπὸ τὴν Βιθυνία ποὺ περιέμεναν τὴν ἀφίξη τοῦ Πέτρου· βλ. James, *The Apocryphal New Testament*, σ. 307. Ὁ πρώτος χριστιανὸς ἀπὸ τὸν Πόντο, ποὺ μνημονεύεται στὶς *Πράξεις*, 18:1, ἦταν ὁ Ἰουδαῖος Ἀκύλας.

πρόοδο των εργασιών του δι' άλληλογραφίας, και λίγο πριν πεθάνει, τὸ 113, ἔγραψε καὶ τὴν περίφημη ἐπιστολὴ του, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς διωγμοὺς τῶν χριστιανῶν τῆς περιοχῆς¹². Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ πληροφοροῦμαστε ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Κατ' ἀρχὴν, ὀρισμένοι κατηγοροῦμενοι, προσπαθώντας νὰ ἀποφύγουν τὴν καταδίκη, δήλωσαν ὅτι εἶχαν πάψει νὰ εἶναι χριστιανοὶ ἀπὸ εἴκοσι χρόνια. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπῆρξαν χριστιανοὶ πρὶν τὸ ἐνεήντα, δηλαδὴ μέσα στὴν ἴδια δεκαετία ποὺ γράφτηκε, ὅπως πιστεύεται, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου¹³. Οἱ διωγμοί, γιὰ τοὺς ὁποίους μᾶς μιλοῦσε ἡδη ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου, εἶχαν ἀποτρέψει πολλοὺς ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τους στὶς χριστιανικὲς κοινότητες. Οἱ περισσότεροι ὅμως φαίνεται ὅτι δὲν ἐγκατέλειψαν τὴ νέα τους θρησκεία, καὶ κοντὰ σ' αὐτοὺς εἶχαν προστεθεῖ καὶ πολλοὶ καινούριοι. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου ἀπευθυνόταν χαρακτηριστικὰ σὲ δούλους καὶ γυναῖκες¹⁴. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου ἀναφερόταν σὲ χριστιανούς ὄλων τῶν ἡλικιῶν καὶ ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, σὲ γυναῖκες καὶ ἄντρες, ὀρισμένοι μάλιστα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν Ρωμαῖοι πολῖτες (πού, ὅπως ἄλλοτε ὁ Παῦλος, ἔπρεπε νὰ δικαστοῦν στὴν Ρώμη).

Οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη ἐπιστολὴ δὲν κατονομάζαν συγκεκριμένες πόλεις, ἀλλὰ ἡ πρώτη φαίνεται νὰ ἀπευθυνόταν ἀποκλειστικὰ σὲ ἐλληνοφώνους χριστιανούς, ποὺ στὴν περίπτωση τοῦ Πόντου θὰ πρέπει νὰ κατοικοῦσαν σὲ μιὰ-δυὸ μεγάλες παραλιακὲς πόλεις. Ἀντίθετα, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου δήλωνε ρητὰ ὅτι χριστιανοὶ ὑπῆρχαν ὄχι μόνο στὶς πόλεις ἀλλὰ καὶ στὰ χωριά. Ἡ πληροφορία αὐτὴ, ἂν καὶ δὲν μᾶς διαφωτίζει στὸ θέμα

12. Πλίνιος, *Epist.*, X.96. Γιὰ τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν διωγμῶν, ὅπως ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου καὶ τὴν ἀπάντησή τοῦ Τραϊανοῦ, βλ. G. E. M. de Ste. Croix, «Why were the early Christians persecuted?», ξαναδημοσιευμένο σὸ M. I. Finley (ἐκδ.), *Studies in Ancient Society*, R.K.P., Λονδίνο 1974. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει σχολιαστῆ ἀπὸ πάρα πολλοὺς μελετητῆς· ἐνδεικτικὰ βλ. G. Bardy, *The Church at the End of the First Century*, Λονδίνο 1938, σ. 39-44, καὶ πρόσφατα R. L. Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them*, Yale University Press, New Haven - Λονδίνο 1984, σ. 1-30 (ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ Χρ. Παπαδόπουλο, «Ἡ Ρωμαϊκὴ πολιτεία καὶ ὁ Χριστιανισμός», στὴ *Θεολογία*, 1, 1923, σ. 261 κέ. καὶ 2, 1924, σ. 5 κέ.).

13. Ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τῶν χριστιανῶν τοῦ Πλίνιου εἶναι συμβιβαστὴ μὲ τὰ διδάγματα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πέτρου. Τὰ στοιχεῖα μας ὥστόσο εἶναι λίγα γιὰ νὰ συνάγουμε ἄμεση ἐπίδραση τῆς ἐπιστολῆς.

14. Ἡ ἔμφαση τῆς ἐπιστολῆς δείχνει ὅτι ἦταν δύσκολο στοὺς δούλους νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὸ ρόλο τους στὰ πλαίσια τῆς νέας θρησκείας. Οἱ πρώτες χριστιανικὲς κοινότητες εἶχαν ἐλάχιστους δούλους, κι αὐτοὺς κατ' ἐξαιρεση.

της γλώσσας, είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί στις άρχες του δεύτερου αιώνα ο χριστιανισμός δεν είχε σημειώσει πρόοδο στην ύπαιθρο και τους άγρότες άλλων περιοχών. 'Ακόμα, τόν Πλίνιο άνησυχούσε ο μεγάλος άριθμός τών χριστιανών και ή πεποίθησή του ότι ή ιστορία αυτή τών διωγμών δεν θά είχε σταματημό.

'Ο Πλίνιος, όλιγολόγος και άκριβολόγος, έδινε με την έπιστολή του άναφορά και για τις λατρευτικές συνήθειες τών χριστιανών της Βιθυνίας και του Πόντου, όπως τις είχε εξακριβώσει από τους ίδιους. Συναντιόνταν, έγραφε, τακτικά, πριν χαράξει, σε καθορισμένες μέρες, για να ψάλλουν ύμνους ο ένας μετά τόν άλλο προς τιμήν του Χριστού ως Θεού. 'Ακόμα, αυτοδεσμεύονταν με όρκο, όχι για κακοποιό σκοπό, αλλά για να άπόσχουν από κλοπές, ληστείες και μοιχεία, να μήν άθετήσουν ποτέ τó λόγο τους και να έπιστρέφουν τις καταθέσεις όταν τους ζητούνται πίσω. Μετά άπ' αυτή την τελετή συνήθιζαν να ξανασυγκεντρώνονται άργότερα για να φάνε κοινές και άκίνδυνες τροφές. 'Ο Πλίνιος είχε συλλάβει και δύο δοϋλες, που οί χριστιανοί τις άποκαλούσαν διακόνισσες. Για να άπαλλάξει τους κατηγορούμενους ο Πλίνιος τους ζητούσε να έπαναλάβουν μιá διατύπωση έπίκλησης στους Θεούς, να κάνουν προσφορές με κρασί και λιβάνι στο άγαλμα του άυτοκράτορα και να βλασφημήσουν τó όνομα του Χριστού. Κανένας γνήσιος χριστιανός, κατά τις πληροφορίες του Πλίνιου, δεν μπορούσε να πειστεί να τá κάνει αυτά. Μένει μιá τελευταία πληροφορία. 'Ο Πλίνιος δεν έψαχνε να βρει χριστιανούς. 'Αναγκάστηκε να άσχοληθεί μαζί τους μετά από άναφορές και καταγγελίες που του έγιναν. 'Όσο περισσότερο άσχολιόταν, τόσο αύξαιναν και οί καταγγελίες. Μάλιστα κυκλοφορούσε και ένα άνώνυμο φυλλάδιο, με όνόματα διαφόρων που κατηγορούνταν ως χριστιανοί.

Πριν προχωρήσουμε περισσότερο, άς προσέξουμε καλύτερα μιá-δυό από τις πληροφορίες που έχουμε για τους χριστιανούς του Πόντου μέχρι τις άρχες του δεύτερου αιώνα. Τά όσα μάς λέει ο Πλίνιος, δεν έχουμε λόγο να τá άμφισβητήσουμε καθώς ήταν άνακριτής και διώκτης τών χριστιανών. 'Ετσι, δεν είχε λόγο, για παράδειγμα, να υπερβάλει σχετικά με τους άριθμούς τών χριστιανών. Μέσα από τó πρίσμα του Ρωμαίου νομομαθούς, οί χριστιανοί εμφανίζονται φιλήσυχοι, ήθικοι και με πνεύμα συντροφικότητας. Τó ρωμαϊκό κράτος δεν έχει κίνητρο για να τους διώξει. Μέχρι την εποχή εκείνη, όπως σαφώς βεβαιώνει ο Πλίνιος στην έπιστολή του, και όπως είμαστε σε θέση να ξέρουμε και από άλλες πηγές, ή πίεση για τή δίωξη τών χριστιανών προερχόταν από τά κάτω, από τους άπλους πολίτες. Βρισκόμαστε ακόμα πολύ μακριά από την εποχή που θά άντιστραφούν οί όροι και ή έντολή για τους διωγμούς δίνεται εκ τών άνω,

ἐνῶ ὁ ἄπλος κόσμος ἀρχίζει νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ συμπάθεια τοὺς χριστιανούς. Στὶς ἀρχές τοῦ δευτέρου αἰώνα, οἱ μεγαλύτεροι διώκτες τῶν χριστιανῶν ἦταν ἀκόμα οἱ συμπολίτες τους, ἔθνικοι καὶ Ἰουδαῖοι. Τὰ κίνητρα αὐτῆς τῆς ἐχθρας δὲν κατονομάζονται στὴν ἐπιστολὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἄλλες ὁμως πηγές ὀδηγοῦν στοῦ συμπεράσμα ὅτι ἡ διαμάχη ἦταν κυρίως θρησκευτικὴ καὶ ὄχι οἰκονομικὴ, πολιτικὴ ταξικὴ, ἔθνικὴ ἢ ἄλλῃ. Οἱ μὴ χριστιανοί, ὅλων τῶν θρησκειῶν, ἀντιδρούσαν στὴν περιφρόνηση καὶ τὴν προσβολὴ τῶν θρησκευτικῶν τους αἰσθημάτων ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση ἀνταποκρινόταν πολλές φορές ἐντελῶς ἀπρόθυμα στὴν πίεση τῆς λαϊκῆς ἀγανάκτησης¹⁵. Μάλιστα ὁ Τραϊανός, στὴν ἀπάντησή του στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου, ὀριζε ὅτι τὰ ἀνώνυμα φυλλάδια δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λαμβάνονται καθόλου ὑπόψη. «Δημιουργοῦν τὸ χειρότερο εἶδος προηγούμενου», ἔγραφε, «καὶ εἶναι ἐντελῶς ἀνάρμοστα στοῦ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας»¹⁶. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι γιὰ νὰ διωχτεῖ ἕνας χριστιανὸς ἔπρεπε νὰ τὸν καταγγεῖλει κάποιος ἐπώνυμο, ὑποβαλλόμενος ὁ ἴδιος σὲ ὅλους τοὺς κόπους ἀλλὰ καὶ τοὺς κινδύνους μᾶς τέτοιας δικαστικῆς διαδικασίας –ἐξ οὗ καὶ οἱ ἀνώνυμες καταγγελίες.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ ὅσα μαθαίνουμε γιὰ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν χριστιανῶν στὶς ἀρχές τοῦ δευτέρου αἰώνα. Ἄν ὅλοι ἢ οἱ περισσότεροι χριστιανοί ἀνῆκαν στὰ κατώτερα στρώματα, καὶ ἂν ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἰδιαίτερα πολλοὶ δοῦλοι, ὁ Πλίνιος θὰ εἶχε κάθε λόγο νὰ τὸ ἀναφέρει. Καὶ ὁμως, δὴλωνε ρητὰ ὅτι οἱ χριστιανοὶ προέρχονταν ἀπ' ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις, ὅλες τὶς ἡλικίες καὶ τῶν δύο φύλων. Ὅρισμένοι μάλιστα ἦταν Ῥωμαῖοι πολῖτες. Δυστυχῶς δὲν μαθαίνουμε λεπτομέρειες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ἀνακρινόμενους ὑπῆρχαν δύο δοῦλες, καὶ ὅτι στὸν ὄρκο τῶν χριστιανῶν γινόταν ἀναφορὰ σὲ χρηματικὰ δάνεια καὶ καταθέσεις. Ἄς προσέξουμε αὐτὲς τὶς δύο λεπτομέρειες. Ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅπως οἱ *Πράξεις* τῶν ἀποστόλων, εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρομε ὅτι πολὺ συχνὰ γινόταν ἐκχριστιανισμὸς μᾶς ὀλόκληρης οἰκογένειας. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ἦταν δυνατόν νὰ ἐκχριστιανιστοῦν καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς οἰκιακοὺς δούλους. (Ὁ ἐκχριστιανισμὸς δούλων μὲ κυρίους ἔθνικοὺς ἦταν σπάνιος καὶ πρακτικὰ πολὺ δύσκολος¹⁷). Οἱ οἰκιακοὶ δοῦλοι, πού συνέχιζαν νὰ ἐκτελοῦν κανονικὰ τὰ κα-

15. Ἡ γνωστὴ στάση τοῦ Πόντιου Πιλάτου ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο πρότυπο συμπεριφορᾶς τῶν Ῥωμαίων διοικητῶν μέχρι τὸν τρίτον περίπου αἰώνα: βλ. G. E. M. de Ste. Croix, «Why were the early Christians persecuted?», σ. 225.

16. Πλίνιος, *Epist.*, X.97.

17. Μὲ τὶς σχέσεις χριστιανισμοῦ καὶ δούλων ἔχω ἀσχοληθεῖ στὴ διδακτορικὴ

θήκοντά τους και μετά τὸν ἐκχριστιανισμό τῆς οἰκογένειας, πρόσφεραν και πρόσθετες ὑπηρεσίες στὰ πλαίσια τῶν νέων θρησκευτικῶν τελετῶν. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς παροχῆς ὑπηρεσιῶν, οἱ δοῦλες ποὺ εἶχε συλλάβει ὁ Πλίνιος ἀποκαλοῦνταν διακόνισσες (ministrae). Εἶναι ἐντελὸς ἀπίθανο ὁ ὅρος διακόνισσα νὰ εἶχε τὸ βῆρος ἐκκλησιαστικοῦ τίτλου στὴν περίπτωσή αὐτή. Ὁ ὅρος διάκονος δὲν εἶχε πάρει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀποκλειστικὰ τὴ σημασία ἐνὸς ἱεραρχικοῦ τίτλου. Ἄλλωστε, ἡ μοναδικὴ ἄλλη φορά ποὺ μιὰ γυναίκα ἀποκαλεῖται διάκονος εἶναι στὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου. Τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας αὐτῆς, Φοίβη, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὄνομα δούλης ἢ ἀπελευθέρως¹⁸.

Μιὰ δευτέρη λεπτομέρεια ποὺ περιέχεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων μᾶς παραπέμπει σὲ κάποιου εἶδους χρηματιστικὲς δραστηριότητες. Βέβαια, ἡ διατύπωση εἶναι γενικὴ καὶ ἀσαφῆς (θυμίζει τὸ «ἀποδοτέ πᾶσι τὰς ὀφειλάς» τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς). Θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται σ' ἕνα γενικὸ κώδικα ἠθικῆς συμπεριφορᾶς χωρὶς νὰ ἔχει ἰδιαίτερο βῆρος. (Ἡ ἔκφραση «γίνεσθε δόκιμοι τραπεζίται», ποὺ ἀνήκει στὰ Ἄγραφα, δηλαδὴ λόγια τοῦ Ἰησοῦ ποὺ δὲν ἀπαντοῦν στὸν κανόνα, εἶναι συνήθης στοὺς ἐκκλησιαστικούς πατέρες.) Τυχαίνει ὁμως νὰ ξέρομε ὅτι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τραπεζίτη ἦταν πολὺ διαδεδομένο ἀνάμεσα στοὺς πρώτους χριστιανούς¹⁹. Ἦταν ἕνα ἐπάγγελμα ποὺ τὸ ἀσκοῦσαν συνήθως δούλοι ἢ ἀπελευθέρωτοι γιὰ λογαριασμὸ τῶν κυρίων τους ἢ τῶν πατρῶνων τους. Φαίνεται πιθανὸ νὰ ἔχουμε λοιπὸν ἐδῶ μιὰ ἀκόμα ἐνδειξὴ τῆς διάδοσης τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτοῦ στὶς χριστιανικὲς κοινότητες²⁰.

Ἄς τελειώσουμε τὸ σχολιασμὸ αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς μὲ μιὰ ἐπιφύλαξη. Ὁ Πλίνιος ἦταν ἀντικειμενικὸς καὶ ἀκριβολόγος παρατηρητῆς, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ του ἔλειπε κάθε προκατάληψη.

μου διατριβὴ *Social Status and Conversion*, Ph. D. Thesis, Brunel University, Λονδίνο 1983, σ. 32-117 (ὑπὸ ἐκδοσῆ).

18. *Ρωμ.*, 16.1. Ἡ Φοίβη ἀποκαλεῖται διάκονος τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κερχραϊς, ποὺ ἦταν τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι τῆς Κορίνθου· βλ. Daniélou - Martou, *The Christian Centuries*, σ. 50-5. Γιὰ ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης καὶ εἰδικότερα γιὰ τοὺς διακόνους βλ. M. Goguel, *The Primitive Church*, Λονδίνο 1964, σ. 116-63, καὶ A. Harnack, *The Constitution and Law of the Church in the First Two Centuries*, Λονδίνο 1910, σ. 53 κέ., 112 κέ.

19. D. Kyrntatas, *Social Status and Conversion*, σ. 151-3.

20. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περιγραφὴ στὴν παραβολὴ τῶν ταλάντων *Ματθ.* 25:14-30 καὶ *Λουκ.* 19:12-27.

Ὡς εκπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλὰ καὶ ὡς νομικός, ἐνδιαφερόταν κυρίως νὰ ἐλέγξει τὶς παραβάσεις τοῦ νόμου. Ἡ οὐσία τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος τὸν ἄφηνε ἀδιάφορο. Ἡ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ διοίκηση ἦταν πολὺ ἀνεκτικὴ ἀπέναντι στὶς θρησκευτικὰς τῶν κατοικῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Βέβαια, γιὰ πολλὰς ἀπ' αὐτὰς τὶς θρησκευτικὰς δὲν αἰσθανόταν παρὰ περιφρόνηση, ἀλλὰ δὲν παρεμπόδιζε τοὺς ὁπαδοὺς τους στὴν ἄσκηση τῶν λατρευτικῶν τους συνηθειῶν. Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἐνοχλοῦσε μὲ τοὺς χριστιανούς ἦταν ἡ ἄρνησή τους *παράλληλα* μὲ τὴ δική τους θρησκεία νὰ τιμοῦν καὶ τοὺς θεοὺς τῆς Ρώμης καθὼς καὶ τὸν αὐτοκράτορα. Ἔτσι λοιπὸν καὶ ὁ Πλίνιος δὲν αἰσθανόταν καμιά ὑποχρέωση, ἀλλὰ δὲν εἶχε καὶ κανένα ἐνδιαφέρον, νὰ ἐμβαθύνει περισσότερο στὴν οὐσία τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος. Ἡ μοναδική του κρίση, χωρὶς νὰ τὴν τεκμηριώνει, ἦταν ὅτι ἐρευνώντας δὲν εἶχε ἀνακαλύψει τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἐκφυλισμένη μορφή λατρείας (μίasma δεϊδιδαιμονίας) ποὺ οἱ πιστοὶ τὴν ἐφθάναν σὲ παράλογα ὄρια²¹. Αὐτὴ ἡ διατύπωση στὸ στόμα ἑνὸς Ρωμαίου ἀριστοκράτη θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει σχεδὸν ὅ,τιδήποτε, ἀλλὰ κάποιες μεταγενέστερες πληροφορίες ἴσως μᾶς φωτίζουν περισσότερο.

Οἱ ἐπόμενες πληροφορίες μας γιὰ τὸ χριστιανισμὸ τοῦ Πόντου ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρήλιου. Καὶ πάλι ἡ εὐνοια τῆς τύχης μᾶς διασταυρῶνει τὶς παρατηρήσεις ἑνὸς ἐθνικοῦ καὶ ἑνὸς χριστιανοῦ. Ὁ σατιρικός συγγραφέας Λουκιανός, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα του ἔργα, τὸν Ἀλέξανδρο, ἔγραφε γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ὅτι ἦταν γεμάτη ἀπὸ ἄθεους καὶ χριστιανούς. (Γιὰ τοὺς ἐθνικούς τῆς ἐποχῆς οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι ἦταν συχνὰ συνώνυμοι.) Ὁ κατηγορηματικὸς τόνος τῆς διατύπωσης αὐτῆς, ἀπὸ τὴ γραφίδα ἑνὸς ἐχθροῦ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀποτελεῖ ἀκριβὴ δείκτη τῆς ἀνάπτυξης τῆς νέας θρησκείας γύρω στὰ 170. Δυὸ γενιὲς περὶπου μετὰ τὸ θάνατό του, οἱ φόβοι τοῦ Πλίνιου μοιάζει νὰ ἐπιβεβαιώνονται. Ὁ Λουκιανὸς μάλιστα, ἀναφερόμενος σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ, καθιστᾷ ἄρκετὰ σαφές ὅτι δὲν ἔχει μόνο τὶς βασικὰς πόλεις κατὰ νοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαιθρο. Κατὰ τὴν περιγραφὴν, οἱ χριστιανοὶ εἶχαν ἀποθρασυνθεῖ καὶ βλαστημοῦσαν ἀχρεῖα ἕναν προφήτη τῶν ἐθνικῶν. Καὶ ὁ προφήτης καλοῦσε τοὺς πιστοὺς του νὰ πετροβολοῦν τοὺς χριστιανούς, ἂν ἤθελαν νὰ ἔχουν τὴν εὐνοια τοῦ Θεοῦ²².

21. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὁ Πλίνιος ἀνέκρινε τὶς δύο δοῦλες, ποὺ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ νομοθεσίαν περὶ δούλων ἔπρεπε νὰ βασανιστοῦν πρῶτα, γιὰ νὰ θεωρεῖται ἡ μαρτυρία τους ἔγκυρη. Πλίνιος, *Epist.*, X.96.

22. Λουκιανός, Ἀλέξανδρος, 25, Βιβλιοθήκη «Παπύρου», τ. 11, σ. 943 (μετ. Ν.

Ἡ δεύτερη πηγή μας χρονολογεῖται ἀκριβῶς τὴν ἴδια περίοδο. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολὲς τοῦ ἐπισκόπου τῆς Κορίνθου Διονύσιου. Καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι, γύρω στὰ 180, ὁ ἐπίσκοπος τῆς Κορίνθου ἀλληλογραφοῦσε μὲ τοὺς χριστιανούς τοῦ Πόντου εἶναι ἀξιοσημείωτο. Τοῦ Διονύσιου μνημονεῦνται ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ ἱστορικὸ Εὐσέβιο ὡς ἐπιστολές: μία πρὸς τοὺς Λακεδαμονίους, μία πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, δύο πρὸς τὴν Κρήτη (Γόρτυνα καὶ Κνωσό), μία πρὸς τοὺς Ρωμαίους, μία προσωπικὴ σὲ μία γυναίκα καὶ τέλος ἀπὸ μία πρὸς τὴ Νικομήδεια καὶ τὴν Ἄμαστριν²³. Ἡ Νικομήδεια ἦταν πόλη τῆς Βιθυνίας καὶ ἡ Ἄμαστρις τοῦ Πόντου. Ἔχουμε ἔτσι μία εἰκόνα τῆς δικτύωσης καὶ τῶν ἐπαφῶν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου. Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ἀθήνα, τὴ Σπάρτη, ἀλλὰ καὶ τὴν Κρήτη δὲν προκαλεῖ μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐπικοινωνία Ρώμης-Κορίνθου χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους καὶ τοὺς χρόνους τῶν ἀποστολικῶν πατέρων τοῦ τέλους τοῦ πρώτου αἰῶνα. Ρώμη καὶ Κόρινθος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν σὲ στενὴ συνεργασία, βασικὰ κέντρα τῆς ὑπὸ διαμόρφωση ὀρθοδοξίας. Ἀλλὰ ἡ ἐπικοινωνία Κορίνθου-Πόντου δὲν εἶναι τόσο αὐτονόητη – ἂν καὶ ἡ ἀνάμνηση μιᾶς τέτοιας ἐπικοινωνίας διασώζεται στὸ ὑποτιθέμενο ταξίδι τοῦ ἀπόστολου Ἀνδρέα γιὰ τὸ ὅποιο ἐγινε λόγος πιὸ πάνω. Μιὰ τέτοια ἐπαφὴ θὰ δικαιολογοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς μιᾶς ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἄλλη (βλ. σημ. 10). Ἡ ἐπιστολὴ ὅμως τοῦ Διονύσιου πρὸς τὴν Ἄμαστριν παρουσιάζει καὶ ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ μελετητὴς τοῦ χριστιανισμοῦ W. Bauer, ἡ ἐπιστολὴ δὲν ἀπευθυνόταν, ὅπως συνηθιζόταν, στὸν ἐπίσκοπο τῆς ποντιακῆς πόλης²⁴. Ὅπως περιέργως ἀπευθυνόταν σὲ δύο πρόσωπα (τοὺς Βακχυλίδη καὶ Ἐλπιστο) πού, ὅπως πληροφοροῦμαστε, εἶχαν προτρέψει τὸν Διονύσιο νὰ τοὺς γράψει. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς, ὅπως μᾶς τὸ συνοψίζει ὁ Εὐσέβιος, ἀναφερόταν σὲ θέματα ἐρμηνείας τῶν Γραφῶν, σὲ ζητήματα ἠθικῆς (γάμος καὶ ἀγνεία) καὶ σὲ ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς, συγκεκριμένα στὸ ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς στὴν ἐκκλησία ὅσων εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ εἴτε ἀπὸ «πλημμέλεια» εἴτε ἀπὸ «αἰρετικὴ πλάνη»²⁵.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ζήτημα ὀδηγεῖ τὴ συζήτησή μας σ' ἓνα πεδίο γιὰ τὸ ὅποιο μέχρι στιγμῆς δὲν εἶπαμε τίποτα. Τί εἶδους ἦταν ὁ χριστιανισμός

Σφυρόερα). Ἄλλη μιὰ ἐνδειξὴ ὅτι τοὺς διωγμούς τῶν χριστιανῶν τοὺς προκαλοῦσαν οἱ συμπολίτες τους ἐθνικοὶ ἀντιδρώντας στίς προκλήσεις τῶν πρώτων.

23. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IV.23.

24. W. Bauer, *Orthodoxy and Heresy*, σ. 90-1, 106, 125.

25. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IV.23.

του Πόντου; Ἡ ἐπιστολή του Πέτρου μᾶς ἀφήνει νά ἐννοήσουμε ὅτι οἱ παραλήπτες τῆς κινούνταν σέ γενικές γραμμές στά πλαίσια τῆς τότε «ὀρθοδοξίας» –χωρίς ὅμως νά εἶναι σαφές ἂν αὐτό ἴσχυε γιά τήν πλειοψηφία τῶν χριστιανῶν του Πόντου ἢ γιά μία μόνο ομάδα. Ὁ Πλίνιος καί ὁ Λουκιανός δέν ἐνδιαφέρονταν γιά τὸ πρόβλημα, καί κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ ἀγνοοῦσαν. Ὁ Διονύσιος τῆς Κορίνθου, ὅμως, καθιστοῦσε σαφές ὅτι στά τέλη του δευτέρου αἰῶνα ὑπῆρχαν στὸν Πόντο αἵρετικοί, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἤθελαν νά γίνουν δεκτοὶ ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους κύκλους. Μάλιστα, τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐπίσκοπος τῆς Κορίνθου δέν ἀπύθυνε τὴν ἐπιστολή του στὸν ἐπίσκοπο τῆς ποντιακῆς κοινότητας (ἂν καί ἡ ἐπιστολή μνημόνευε τὸ ὄνομά του, ἄγνωστο γιά ποιὸ λόγο), ὅπως ἦταν ὁ κανόνας, ἀλλὰ σέ δύο ἀπλούς χριστιανούς, δημιουργεῖ εὐλογα ἐρωτήματα. Μήπως ἡ κυρίαρχη τάση του χριστιανισμοῦ στὸν Πόντο δέν ἦταν τῆς ἀρεσκείας τῶν ὀρθόδοξων κέντρων, καί μήπως εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος πού, ἂν καί τόσο πολυάνθρωπη ἢ χριστιανικὴ κοινότητα του Πόντου, ἀκοῦμε γι' αὐτὴν τόσο λίγα (σχεδὸν τίποτα) ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικὸς πατέρες καί ἱστορικούς; Εἶναι δύσκολο νά ἀπαντήσουμε μὲ σιγουριά στά ἐρωτήματα αὐτά. Ἐκεῖνο πού φαίνεται βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Διονύσιος ἐπιχειροῦσε νά διευρύνει τὴ «ρωμαιοκορινθιακὴ» σφαῖρα ἐκκλησιαστικῆς ἐπιρροῆς καί ἔγραφε ὅπου μπορούσε. Μὲ τὴ Βιθυνία καί τὸν Πόντο εἶχε κάποιες ἐπαφές καί προσπάθησε νά τὶς ἀξιοποιήσει. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα οἱ ἐπίσκοποι του Πόντου, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Πάλμα (τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ Διονύσιος εἶχε μνημονεύσει στὴν ἐπιστολή του), τάχθηκαν σέ κοινὴ τους σύνοδο μὲ τὸ μέρος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἐναντίον τῶν ἄλλων ἀσιατικῶν ἐκκλησιῶν, στὸ θέμα του ἑορτασμοῦ του Πάσχα²⁶. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι στὸ τέλος του δευτέρου αἰῶνα ἡ ἐπιρροὴ τῆς Ρώμης στὸν Πόντο, μὲσω Κορίνθου, εἶχε διευρυνθεῖ τουλάχιστον ὡς πρὸς ἓνα πολὺ σημαντικὸ ζήτημα.

Ἐπιπλέον ὑπῆρχαν αἵρετικοὶ στὴν περιοχὴ πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι σίγουρο. Πόσοι ἦταν αὐτοὶ σέ σχέση μὲ τοὺς ὀρθόδοξους, εἶναι ἓνα ζήτημα πού πρέπει νά παραμείνει ἀνοιχτό. Ἄς προσπαθήσουμε τώρα νά προσδιορίσουμε τὸ εἶδος τῆς αἵρεσης ἢ τῶν αἵρέσεων πού κυριαρχοῦσαν στὸν Πόντο. Διάφορες ἐνδείξεις ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μὲ μαρκιωνιστές, δηλαδὴ ὀπαδοὺς του Μαρκίωνα. Ὁ ἴδιος ὁ Μαρκίων ἦταν κάτοικος τῆς Σινώπης, παραλιακῆς πόλης του Πόντου, ὅπου ὁ πατέρας του ἦταν τοπικὸς ἐπίσκοπος. Ἀπὸ τὴ Σινώπη ὁ Μαρκίων ἔφυγε γιά τὴ Ρώμη γύρω στὸ 140, πού σημαίνει ὅτι ὑπῆρχαν ὀπαδοὶ του στὴν περι-

26. Ὁ.π., V.23.3.

οχή του Πόντου πριν απ' αυτή τη χρονολογία²⁷. 'Η επιστολή του Διονύσιου στους χριστιανούς της Νικομήδειας ήταν πολεμική κατά του Μαρκίωνα, ενώ στην επιστολή του στους φίλους του από την "Αμαστριν ζητούσε να γίνονται εύκολα δεκτοί στους κόλπους της εκκλησίας οι έξ αιρετικών χριστιανοί. 'Υπάρχουν κι άλλα στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι όπαδοί του Μαρκίωνα ήταν πολυάριθμοι στον Πόντο. Δυστυχώς όμως, πέραν των μαρκιωνιστών δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε ποιές άλλες αίρέσεις είχαν επιτυχία στον Πόντο. Το σίγουρο είναι ότι δεν πρέπει να παίρνουμε ως δεδομένο ότι οι χριστιανοί της περιοχής ή ή πλειοψηφία τους ήταν ορθόδοξοι, δηλαδή σύμφωνοι με το δόγμα που κυριαρχούσε τότε στη Ρώμη και ορισμένες άλλες πόλεις. Οί ένδειξεις μας μάλιστα οδηγούν στο αντίθετο συμπέρασμα.

Αυτή περίπου ήταν ή κατάσταση του χριστιανισμού στον Πόντο στο τέλος του δεύτερου αιώνα. Τα στοιχεία μας είναι εξαιρετικά αποσπασματικά και σε κάποιο βαθμό αντιφατικά. Αυτό είναι κατανοητό δεδομένου ότι οι πηγές μας προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τους ορθόδοξους κύκλους και τους έθνικούς. 'Εχουμε όστόσο κάποια εικόνα μίας γοργής ανάπτυξης του χριστιανισμού, σε κάποιο βαθμό αυτόνομης, σε κάποιο ελεγχόμενης από τα μεγάλα κέντρα. 'Εχουμε επίσης μία βέβαιη πληροφορία σχετικά με την κοινωνική σύνθεση των χριστιανικών κοινοτήτων, ότι δηλαδή σ' αυτές ανήκαν άνθρωποι όλων των κοινωνικών τάξεων, κάτοικοι των πόλεων και της υπαίθρου. Τέλος, έχουμε την ύποψια για κάτι το άκρατο και υπερβολικό στις δοξασίες των χριστιανών αυτών, καθώς και τις πληροφορίες μας για τη διάδοση αίρετικών τάσεων.

Γ'

Στά τελευταία χρόνια του δεύτερου αιώνα ή στις αρχές του τρίτου, συνέβη στον Πόντο ένα περιστατικό, που μās διέσωσε ή ανεκδοτολογική διάθεση των εκκλησιαστικών πατέρων. Το περιστατικό το αναφέρει ο 'Ιππόλυτος, ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες της εκκλησίας

27. 'Ο Μαρκίων γύρω στα 144 αποσχίστηκε όριστικά από την εκκλησία της Ρώμης και όργάνωσε δική του εκκλησία που σύντομα εξαπλώθηκε σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας. Είναι γνωστό ότι απέρριπτε έξ όλοκλήρου την *Π. Διαθήκη* και άναγνώριζε ως Γραφές μόνο τις επιστολές του Παύλου και το Εύαγ-

της Ρώμης του τρίτου αιώνα. Ἀξίζει νά παραθέσουμε ὀλόκληρη τὴν περικοπή:

Ἐτερος δέ τις ὁμοίως ἐν τῷ Πόντῳ, καὶ αὐτὸς προεστῶς ἐκκλησίας, εὐλαβῆς μὲν ἀνὴρ καὶ ταπεινόφρων, μὴ προσέχων δὲ ἀσφαλῶς ταῖς γραφαῖς, ἀλλὰ τοῖς ὁράμασιν οἷς αὐτὸς ἑώρα μᾶλλον ἐπίστευεν. Ἐπιτυχῶν γὰρ ἐφ' ἐνὶ καὶ δευτέρῳ καὶ τρίτῳ ἐνυπνίῳ, ἤρξατο λοιπὸν προλέγειν τοῖς ἀδελφοῖς ὡς προφήτης: τότε εἶδον καὶ τότε μέλλει γίνεσθαι. Καὶ δὴ ποτε πλανηθεὶς εἶπεν· γινώσκετε, ἀδελφοί, ὅτι μετὰ ἐνιαυτὸν ἢ κρίσις μέλλει γίνεσθαι. Οἱ δὲ ἀκούσαντες αὐτοῦ προλέγοντος, ὡς ὅτι «ἐνέστηκεν ἡ ἡμέρα τοῦ κυρίου», μετὰ κλαυθμῶν καὶ ὄδυρμῶν ἐδέοντο τοῦ κυρίου νυκτὸς καὶ ἡμέρας πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες τὴν ἐπερχομένην τῆς κρίσεως ἡμέραν. Καὶ εἰς τοσοῦτον ἤγαγεν φόβον καὶ δειλίαν τοὺς ἀδελφούς, ὥστε ἑᾶσαι αὐτῶν τὰς χώρας καὶ τοὺς ἀγροὺς ἐρήμους τὰ τε κτήματα αὐτῶν οἱ πλείους κατεπώλησαν. Ὁ δὲ ἔφη αὐτοῖς: ἐὰν μὴ γένηται καθὼς εἶπον, μηκέτι μηδὲ ταῖς γραφαῖς πιστεύσῃτε, ἀλλὰ ποιεῖτω ἕκαστος ὑμῶν ὃ βούλεται. Τῶν δὲ προσδοκῶντων μὲν τὸ ἀποβησόμενον καὶ τοῦ ἐνιαυτοῦ πληρωθέντος, μηδενὸς δὲ ὦν ἐκεῖνος ἔλεγεν συμβάντος, αὐτὸς μὲν κατησχύνθη ὡς ψευδάμενος, αἱ δὲ γραφαὶ ἐφάνησαν ἀληθεύσαι, οἱ δὲ ἀδελφοὶ εὐρέθησαν σκανδαλιζόμενοι, ὥστε λοιπὸν τὰς παρθένους αὐτῶν γῆμαι καὶ τοὺς ἄνδρας ἐπὶ τὴν γεωργίαν χωρῆσαι· οἱ δὲ εἰκῆ τὰ ἑαυτῶν κτήματα πωλήσαντες εὐρέθησαν ὕστερον ἐπαιτουῦντες²⁸.

Σὲ ποιά ἀκριβῶς περιοχὴ τοῦ Πόντου συνέβησαν αὐτὰ δὲν μαθαίνουμε, οὔτε καὶ ποιὸς ἦταν αὐτὸς ὁ «προεστῶς ἐκκλησίας» – ἂν καὶ ὁ ὄρος παραπέμπει σὲ κάποιον ἐπίσκοπο. Πληροφοροῦμαστε ὁμως σαφῶς ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς (ἂν ὄχι ὅλοι) ἦταν γεωργοὶ καὶ ἀγρότες, καὶ μάλιστα ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς τους. Εἶναι ἀκόμα φανερὸ ὅτι καὶ ἐδῶ, ὅπως συνέβαινε πολὺ συχνά, ὀλόκληρες οἱ οἰκογένειες ἦταν ἐκχριστιανισμένες καὶ ἐνδεχομένως ὀλόκληρο τὸ χωριὸ – ἂν πρόκειται περὶ χωριῶ.

Σὲ τί εἶδους χριστιανισμὸ μᾶς παραπέμπει αὐτὴ ἡ περιγραφή; Ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέτες μὲ προφητικὰ χαρίσματα ἢ προφητικὲς διαθέσεις ἦταν πᾶ ἀρκετὰ σπάνιοι στὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰώνα – τουλάχιστον στὴν

γέλιο τοῦ Λουκά. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Μαρκίων εἶχε ὀπαδοὺς ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ ἦταν στὸν Πόντο, προέρχεται ἀπὸ ἕναν πρόλογο τοῦ δευτέρου αἰώνα στὸ *Κατὰ Ἰωάννην Ἐὐαγγέλιο*· βλ. R. M. Grant, *Second Century Christianity*, Λονδῖνο 1946, σ. 93. Ἡ βασικὴ μελέτη γιὰ τὸν Μαρκίωνα εἶναι τοῦ A. Harnack, *Marcion*, Λειψία 1924.

28. Ἰπὸλόυτος, *Εἰς Δανηλ Λόγος*, 4.19, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, τ. 6, σ. 85-6.

τάση του χριστιανισμού για την όποια μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοί. Ἐδῶ μάλιστα ἔχουμε τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον φαινόμενο τῆς πίστεως ὁλόκληρης τῆς κοινότητος στὶς προφητικὲς ἰδιότητες τοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς. Ἡ συγκεκριμένη προφητεία σχετιζόταν μὲ τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου. Καὶ πάλι τὸ θέμα αὐτὸ εἶχε πάψει νὰ συγκινεῖ τόσο ἔντονα τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τοῦ δευτέρου αἰώνα. Ὅταν παρήλθαν δύο-τρεῖς γενιὲς καὶ ἡ μεγάλη κρίση δὲν εἶχε συντελεσθεῖ, δόθηκε ἄλλη ἐρμηνεία στὶς γραφές, ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ λένε «ἔρχομαι ταχὺ» καὶ «πάντων δὲ τὸ τέλος ἤγγικεν» (οἱ δύο ἐκφράσεις ἀνήκουν στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη 22:20 καὶ στὴν Α΄ ἐπιστολὴ Πέτρου 4:7, δύο κείμενα δημοφιλῆ στὴ Μ. Ἀσία).

Ἄν ὁμως ἡ περιγραφή αὐτὴ δὲν μᾶς παραπέμπει στὸν ἐπίσημο χριστιανισμό τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου αἰώνα, μᾶς παραπέμπει σίγουρα στὸ ἀκριβῶς ἀντίστοιχο κίνημα τῶν μοντανιστῶν ποὺ σημεῖωνε τὴν ἴδια ἐποχὴ μεγάλῃ ἐπιτυχίᾳ στὴν γειτονικὴ Φρυγία²⁹. Φαίνεται ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ παράλληλα προφητικὰ καὶ ἀποκαλυπτικὰ κινήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν στοιχεῖα καὶ ἐνδείξεις ἀπὸ ὅλη σχεδὸν τὴ Μ. Ἀσία. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν κινήματων αὐτῶν ἦταν οἱ ἀσκητικὲς τῶν τάσεις, ἡ ἀντιπάθεια καὶ ἡ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν κοσμικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἐπίσημου χριστιανισμοῦ καὶ ἡ πολεμικὴ τους πρὸς τὴ χαλαρότητα τῶν ἡθῶν. Ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Ἰππόλυτου βλέπουμε ὅτι τὸση ἦταν ἡ πίστη τῶν χριστιανῶν αὐτῆς τῆς ποντιακῆς κοινότητος στὴν προφητεία, ὥστε σταμάτησαν νὰ παντρεύονται (γνώριμο καὶ σημαντικὸ βῆμα στὴν ἀναμονὴ τῆς κρίσης) καὶ πολλοὶ πούλησαν τὰ κτήματά τους. Πέρασαν ἓνα χρόνο προσευχόμενοι καὶ περιμένοντας. Ὅταν εἶδαν ὅτι τὸ τέλος τοῦ κόσμου δὲν ἐρχόταν, ἐπέστρεψαν στὰ σπίτια τους καὶ πάντρεψαν τὶς κόρες τους. Ἀλλὰ ὅσοι εἶχαν πούλησει τὰ κτήματά τους βρέθηκαν στὴν ἀνάγκη νὰ ζητιανεύουν. Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι τέτοιου εἶδους ἦταν ὁ χριστιανισμὸς στὸν Πόντο ἀποτελεῖ ἰσχυρισμὸ ποὺ δὲν τὸν στηρίζουν οἱ πηγές μας. Ἐκεῖνο ὁμως ποὺ ἐπιβάλλεται νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα πολὺ σύνθετο φαινόμενο. Ἡ ἔννοια τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ, ποὺ κατὰ κανόνα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς, εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκῆς καὶ δίνει λάθος εἰκόνα τῆς κατάστασης δεδομένου ὅτι παραπέμπει σ' ἓναν ὁμοιογενῆ καὶ ὀρθόδοξο χριστιανισμό.

29. Γιὰ τὸν Μοντανὸ καὶ τὸ κίνημα τῶν μοντανιστῶν, βλ. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, V.15 κέ. Τὸ κίνημα αὐτὸ εἶχε ἔντονος ἀσκητικὲς καὶ προφητικὲς τάσεις καὶ στὴν πρώτη του φάση, στὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰώνα, τράφηκε μὲ τὴν προσδοκία τῆς ἐπικείμενης ἔλευσης τοῦ Παράκλητου. Γιὰ τὸ μοντανισμό, βασικὴ παραμένει ἡ μελέτη τοῦ P. de Labriolle. *La Crise montaniste*, Παρίσι 1913.

Έχουμε πιά φθάσει στὰ μέσα περίπου τοῦ τρίτου αἰώνα. Γύρω στὸ 240, ὁ Γρηγόριος, ὁ ἐπονομαζόμενος Θαυματουργός, ἐπέστρεψε στὴν γενέτειρά του, τὴν Νεοκαισάρεια τοῦ Πόντου, ἔχοντας προσηλυτιστεῖ ἀπὸ τὸν Ὁριγένη στὴν Παλαιστίνη. Ὁ ἐπίσκοπος Ἄμασιαιος τὸν χειροτόνησε ἐπίσκοπο στὴ γειτονικὴ Νεοκαισάρεια, ὅποτε ἄρχισε μία σταδιοδρομία τριάντα χρόνων ἀπὸ τὶς πιὸ λαμπρὲς στὴν ἱστορία τῆς διάδοσης τοῦ χριστιανισμοῦ. Μὲ τὸν Γρηγόριο μπαίνουμε σὲ ἓνα νέο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ «ἐκχριστιανισμοῦ» τοῦ Πόντου, τὸ ὁποῖο χρειάζεται ἐιδική, ξεχωριστὴ μελέτη. Μποροῦμε ὥστόσο ἐδῶ νὰ χρησιμοποιήσουμε δύο πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχονται γιὰ νὰ συμπληρώσουμε κάπως τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε συνθέσει. Κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, βιογράφου τοῦ Γρηγόριου τοῦ Θαυματουργοῦ, ὁ ἐπίσκοπος Νεοκαισάρειας ἰσχυρίστηκε λίγο πρὶν πεθάνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν πιά στὴν περιόχῃ του περισσότεροι ἀπὸ 17 εἰδωλολάτρες, ὅσους ἀκριβῶς χριστιανοὺς εἶχε βρεῖ ὅταν ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του³⁰. Παρὰ τὴ δόση ὑπερβολῆς ποὺ ὑπάρχει στὴ διατύπωση, δὲν ἔχουμε λόγο νὰ ἀμφιβάλουμε γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Γρηγόριου. Οἱ θρύλοι ποὺ πλάστηκαν γύρω ἀπ' τὸ ὄνομά του καὶ τὶς θαυματουργικῆς του δυνάμεις, μαρτυροῦν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν του. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ φαίνεται πολὺ περίεργο, εἶναι τὸ ὅτι βρῆκε

30. Migne, P.G. 46, 893 κέ. Γιὰ τὴ δράση τοῦ Γρηγόριου βλ. Χρῦσανθος, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος, σ. 114 κέ.· Β. Τατάκης, Ἡ Συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ Χριστιανικὴ Σκέψη, Ἀθήνα 1960, σ. 52 κέ., καθὼς καὶ τὴν πιὸ πρόσφατη μελέτη τοῦ Κ. Μ. Φούσκα, Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας Ἐπίσκοπος ὁ Θαυματουργός, Ἀθήνα 1969. Τὸ κεφάλαιο τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ Πόντου ποὺ ἀνοίγει μὲ τὸν Γρηγόριο εἶναι ἀνεξάντλητο καὶ παρὰ τὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ χρειάζεται ἀκόμα πολλὴ μελέτη. Στὸ φάκελο «Νεοκαισάρεια» τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ἔχει καταγραφεῖ ἡ ἀκόλουθη περιγραφή ποὺ βεβαιώνει τὴν ἐπιβίωση τοῦ θρύλου τοῦ Θαυματουργοῦ μέχρι τὶς μέρες μας: «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός ἦταν ντόπιος, δικός μας. Γεννήθηκε στὸ Νίκσαρ τότε ἀκόμη ποὺ οἱ ἄνθρωποι πιστεύανε τ' ἀγάλματα καὶ αὐτὸς ἔγινε χριστιανὸς καὶ κατόρθωσε καὶ τοὺς ἄπιστους στὸ Νίκσαρ νὰ τοὺς κάνει νὰ πιστέψουνε τοῦ Χριστοῦ τὴ Θρησκεία. Εἶχε μάθει πολλὰ γράμματα, σπούδασε καὶ Θεολογία καὶ ὁ Χριστὸς τοῦ ἔβαλε μέσα του μεγάλη δύναμη καὶ ἔκανε πολλὰ θαύματα γι' αὐτὸ τὸν ὀνόμασε ἡ ἐκκλησία Θαυματουργό. Λέγανε πὼς ἄνθρωποι ἀνάστησε, ξέρανε λίμνες, τὸ νερὸ τῶν ποταμῶν γύρισε». Γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει ἡ μελέτη τοῦ Βίου τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ καὶ τὴν προτεραιότητα ποὺ ἔχει ἡ συριακὴ μετάφραση ὡς πρὸς τὴν διασωζόμενη ἑλληνικὴ, βλ. R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire*, Yale University Press, New Haven - Λονδίνο 1984, σ. 145 σημ. 1. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γίνονται ἀκόμα στὸ ἄρθρο τοῦ ἴδιου συγγραφέα «Two Types of Conversion» στὸ *Vigiliae Christianae*, 37, 1983, σ. 186 κέ.

στήν περιοχή του (όχι μόνο στην πόλη του) 17 χριστιανούς όταν πρωτοεπέστρεψε. 'Απ' όσα έχουμε δεϊ μέχρι τώρα, θα περιμέναμε πολύ περισσότερους σὲ μία πόλη όπως ἡ Νεοκαισάρεια. 'Η μόνη λογική ἐξήγηση είναι ὅτι (πάντα μὲ ὀσση ὑπερβολῆς) στήν περιοχή τοῦ Γρηγόριου δὲν ὑπῆρχαν παρὰ ἐλάχιστοι χριστιανοὶ τῆς ἀρεσκείας του, δηλαδή ὀρθόδοξοι. 'Αν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, αὐτὸ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς προξενήσει μεγάλη ἐντύπωση, ὕστερα ἀπ' ὄσα ἔχουμε ἀναφέρει· μέχρι τώρα³¹.

'Η δεῦτερη σημαντικὴ πληροφορία ἀπὸ τὴ δράση τοῦ Γρηγόριου, στήν ὀποία θὰ ἀρκεστοῦμε ἐπὶ τοῦ παρόντος, προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου ποῦ ὀνομάζεται «κανονικὴ»³². 'Η ἐπιστολὴ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα ποῦ εἶχαν συμβεῖ τὸ 255, ὄταν οἱ Γότθοι εἰσέβαλαν στὸν Πόντο. Μαθαίνουμε, λοιπὸν, ὅτι κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ αὐτὴ πολλοί, ἂν καὶ «Ποντικοὶ καὶ Χριστιανοί», συνεργάστηκαν μὲ τοὺς «βαρβάρους». 'Οχι μόνο συνεργάστηκαν, ὄχι μόνο αἰχμαλώτισαν καὶ σκότωσαν συμπατριῶτες τους, ἀλλὰ ὑπέδειξαν στοὺς Γότθους ποῖα σπίτια ἀνήκαν σὲ πλούσιους καὶ εἶχαν περιουσίες γιὰ νὰ ἀρπαχτοῦν. Τὸ φαινόμενο τῆς συνεργασίας τοπικῶν πληθυσμῶν μὲ τοὺς εἰσβολεῖς δὲν ἦταν σπάνιο³³. 'Εκεῖνο ὄμως ποῦ παρυσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ σαφὴς ταξικὴ διάσταση στὴ συμπεριφορὰ ὀρισμένων χριστιανῶν τοῦ Πόντου. 'Αραγε τὸ γεγονός ὅτι ἦταν χριστιανοὶ μὲ ἔντονα ἀσκητικὰ αἰσθήματα νὰ ἐπηρεάσε τὴ στάση τους ἀπέναντι στοὺς πλούσιους συμπολίτες τους;

Στὶς ἀρχές τοῦ τέταρτου αἰῶνα, ὄταν ἔγιναν γιὰ τελευταία φορὰ διωγμοὶ χριστιανῶν, ὁ Μαξιμῖνος καὶ λίγο μετὰ ὁ Λικίνιος ἔστρεψαν τὴν προσοχὴ τους στὴ Βιθυνία καὶ τὸν Πόντο, γεγονός ποῦ βεβαιώνει τὴ μεγάλη διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ στὶς περιοχές αὐτές. Διαμένοντας στὴ Νικομήδεια (ποῦ στὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε νὰ ἐπιδείξει ἕναν ὀνομαστὸ ἐπίσκοπο μάρτυρα) ὁ Μαξιμῖνος παραδέχτηκε ὅτι στὴν περιοχή ἐκείνη ζοῦσαν «πλείστοι τῆς αὐτῆς θρησκείας» (δηλαδή χριστιανοί)³⁴. 'Επὶ Λικίνιου,

31. 'Ο Κ. Φούσκας καὶ πολλοὶ μελετητὲς θεωροῦν ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Νεοκαισάρειας ἦταν ἐλάχιστοι πρὶν τὸν Γρηγόριο. Βασίζονται ὄμως στὴν μαρτυρία τοῦ Γρηγόριου Νύσσης καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Μ. Βασιλείου καὶ ἔτσι δὲν ἀνατρέπουν τὸν ἰσχυρισμὸ ποῦ διατυπώνεται ἐδῶ.

32. 'Η ἐπιστολὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ σύνολο κανόνων. Βλ. Α. Harnack, *Mission and Expansion*, τ. 2, σ. 205 κέ. καὶ Κ. Φούσκας, *Γρηγορίου Θαυματουργοῦ. 'Η Κανονικὴ 'Επιστολή*, Ἀθήνα 1978.

33. Βλ. G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, σ. 474 κέ.

34. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, VIII.13 καὶ IX.9.

στην Ἀμάσεια καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τοῦ Πόντου, δόθηκε διαταγὴ ἄλλες ἐκκλησίες νὰ γκρεμιστοῦν καὶ ἄλλες νὰ ἀποκλειστοῦν. Πάλι ἐγινε διωγμὸς ἐπισκόπων καὶ μάλιστα τῶν πιὸ ἐπιφανῶν, ὥστε, ὅπως γράφει ὁ Εὐσέβιος, πολλοὶ νὰ ἀναγκαστοῦν νὰ καταφύγουν στοὺς ἀγροὺς καὶ τὶς ἐρήμους³⁵. Ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Πόντου ἦταν πιά μιὰ πραγματικότητα ποὺ γρήγορα ξεπερνοῦσε τοὺς σύντομους διωγμούς, ξαναέκτιζε τὶς πολυ-ἀριθμὲς ἐκκλησίες του καὶ ἀποκαθιστοῦσε τοὺς διωγμένους ἐπισκόπους του. Παρ' ὅλα αὐτά, οὔτε γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ τέταρτου αἰῶνα δὲν μᾶς διασώζει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία περισσότερες πληροφορίες.

Δ'

Αὐτὲς περίπου εἶναι ὅλες κι ὅλες οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὸ χριστιανισμὸ τοῦ Πόντου μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ τέταρτου αἰῶνα – με ἐξαιρέση τὴ δραστηριότητα τοῦ Γρηγόριου τοῦ Θαυματουργοῦ, ποῦ, ὅπως εἶπαμε, ἀπαιτεῖ εἰδικὴ μελέτη. Ἄς ἐπιχειρήσουμε λοιπὸν δυο-τρεῖς γενικὲς παρατηρήσεις. Πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι φανερὸ ὅτι ὑπάρχει ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου καὶ στὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοί. Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ Εὐσέβιος δὲν μᾶς διέσωσε παρὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα. Ἀντίθετα ὁ Πλίνιος, ὁ Λουκιανός, οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Διονύσιου τῆς Κορίνθου καὶ τὸ ἀνέκδοτο τοῦ Ἰππόλυτου τῆς Ρώμης, βεβαιώνουν ὅτι οἱ χριστιανοὶ τοῦ Πόντου ἦταν πολυἀριθμοὶ καὶ εὐσεβεῖς μέχρι φανατισμοῦ. Πῶς πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴν τὴν ἀντίφαση; Οἱ μαρτυρίες μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ὑπῆρχαν αἰρετικὲς κοινότητες. Τὸ λογικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι αὐτὲς ἔδιναν τὸ κυρίαρχο χρῶμα στὸ χριστιανισμὸ τῆς περιοχῆς καὶ ὅτι γι' αὐτὸ ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ διασώσει περισσότερες πληροφορίες. Ἄλλωστε, ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο μαθαίνουμε μόνο γιὰ τὴν ἀπόπειρα παρέμβασης τῆς ὀρθόδοξης Κορίνθου καὶ γιὰ τὴ συμμετοχὴ ἐνὸς Πόντιου ἐπισκόπου σὲ σύνοδο ποὺ πῆρε τὸ μέρος τῆς ὀρθόδοξης Ρώμης. Μόνον αὐτὲς τὶς λεπτομέρειες θεώρησε ἄξιες νὰ μνημονεύσει ὁ ὀρθόδοξος ἱστορικός.

Μὲ τὴ φυσιογνωμία αὐτῆ τοῦ ποντιακοῦ χριστιανισμοῦ σχετίζεται καὶ ἡ γοργὴ τοῦ διάδοσης στὴν ὑπαιθρο. Τὸ γεγονὸς αὐτό, ποῦ τὸ βεβαιώνουν ὁ Πλίνιος, ὁ Λουκιανός καὶ ὁ Ἰππόλυτος, γίνεται ἀκόμα πιὸ ἀξιοσημεί-

35. Ὁ.π., Χ.8.15-18.

ωτο ἂν προσθέσουμε ὅτι στὶς ἀρχές τοῦ τέταρτου αἰώνα μιὰ τοπικὴ σύνοδος καθιέρωσε τὸ θεσμὸ τῶν χωρεισκόπων (ποὺ ἦταν γνωστοὶ καὶ ὡς ἐπίσκοποι τῶν ἀγρῶν) γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ ἐκκλησία στὶς ἀνάγκες τῆς ὑπαίθρου³⁶. Τὰ στοιχεῖα μας εἶναι βέβαια λίγα, ἀλλὰ ὀφείλουμε κατ' ἀρχὴν νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἐνδειξὴ γιὰ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ σὲ ἄλλη γλώσσα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ. Καὶ ὡστόσο φαίνεται ὅτι, ἀκόμα καὶ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, οἱ κάτοικοι τοῦ Πόντου, ἔξω ἀπ' τὰ ἀστικά κέντρα, δὲν εἶχαν ὀλοκληρωτικὰ ἐξελληνιστεῖ. Γράφοντας τὸ δεῦτερο αἰώνα, ὁ Φιλόστρατος βεβαιώνει ὅτι, ἐνῶ γιὰ παράδειγμα στὴν Ἑράκλεια τοῦ Πόντου οἱ κάτοικοι θαύμαζαν τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ, οἱ Πόντιοι γενικὰ ἦταν ἔθνος βαρβαρικόν. Ἀπέδιδε μάλιστα στὴ μαζικὴ εἴσοδο τῶν Ποντίων στὴν Ἀθήνα φαινόμενα φθορᾶς τῆς ἀττικῆς γλώσσας³⁷.

Ἡ ἔλλειψη πληροφοριῶν γιὰ τὴν τοπικὴ γλώσσα τοῦ Πόντου δὲν εἶναι περίεργη. Τὸ ὅτι στὴν Ἰσαυρία καὶ τὴ Λυκαονία διασώζονταν ἀκόμα καὶ τὸν ἕκτο αἰώνα παραδοσιακὲς γλώσσες, τὸ μαθαίνουμε ἐντελῶς περιστασιακὰ ἀπὸ ἀγιογραφικὰ ἀνέκδοτα. Ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειο μαθαίνουμε ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε στὴν Καππαδοκία, καὶ ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο ὅτι στὴ Γαλατία οἱ κάτοικοι μιλοῦσαν κάποια κελτικὴ γλώσσα³⁸. Ἡ ἀπουσία μαρτυριῶν γιὰ τὴ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ σὲ τοπικὴ διάλεκτο τοῦ Πόντου ἐρχεται ἔτσι σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν περίπτωση τῆς Συρίας, ὅπου ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὰ χριστιανικὰ κείμενα χρειάστηκαν μετάφραση. Βέβαια οἱ τοπικὲς γλώσσες τοῦ Πόντου δὲν διέθεταν ἀλφάβητο, ἀλλὰ οὔτε στὴ γειτονικὴ Ἀρμενία ὑπῆρχε ἀλφάβητο, οὔτε οἱ γραφῆς τῆς Αἰγύπτου προσφέρονταν γιὰ χρῆση ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Καὶ στὴν Αἴγυπτο ὡστόσο μὲ τὰ κοπτικὰ, καὶ στὴν Ἀρμενία ἀργότερα, μὲ ὠθησὴ ποὺ ἔδωσε ὁ χριστιανισμός, δημιουργήθηκαν γραφῆς γιὰ τὶς τοπικὲς γλώσσες, βασισμένους μάλιστα στὸ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο³⁹. Ἄς προσπεράσουμε λοιπὸν τὸ πρόβλημα αὐτὸ

36. Σύνοδος Νεοκαισαρείας, Κανόνας 14· πβ. σύνοδος Ἀγκύρας, Κανόνας 13 (C. J. Hefele, *A History of the Christian Councils*, Ἐδιμβούργο 1871, σ. 96, 100).

37. Philostratus and Eunapius, *Lives of the Sophists*, I.25, II.1, σ. 116, 154.

38. βλ. A. H. M. Jones, *The Greek City*, σ. 41-2, καὶ *the Decline of the Ancient World*, Longman, Λονδίνο 1966, σ. 347.

39. Γιὰ τὶς μεταφράσεις τῆς Κ.Α. βλ. B. Metzger, *The Early Versions of the New Testament*, Ὁξφόρδη 1977. Σχετικὰ μὲ τὴ γλώσσα τῶν χριστιανῶν τοῦ Πόντου, μποροῦμε ἀκόμα νὰ σημειώσουμε ὅτι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Harnack, τὰ περισσότερα ὀνόματα ἐπισκόπων ποὺ διασώζονται εἶναι ἐλληνικά· βλ. *Mission and Expansion*, τ. 2, σ. 203, 212. Αὐτὸ ὅμως δὲν μᾶς λείπει πολλὰ γιὰ τοὺς ἀπλοὺς καὶ κυρίως τοὺς ἀγρότες χριστιανούς.

μέ την υπόθεση ότι είτε τὰ τοπικά ιδιώματα τοῦ Πόντου ἦταν ἀσθενέστερα ἀπ' αὐτὰ ἄλλων περιοχῶν (καὶ κατὰ συνέπεια ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ Πόντου πρὸ ὀλοκληρωμένως) εἴτε ὁ χριστιανισμὸς ἦταν λιγότερο προσιτὸς στὸ μὴ ἐξελληνισμένο πληθυσμὸ τοῦ Πόντου ἀπ' ὅ,τι ἄλλου.

Στὴ γοργὴ ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν ποντιακὴ ὑπαιθρο θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ὀρισμένα ἀπ' τὰ χαρακτηριστικά του. Γιατὶ ἂν στὶς πόλεις ὁ χριστιανισμὸς εἶχε ὡς ἀντιπάλους κυρίως τὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ τὶς ἑλληνορωμαϊκὲς θεότητες, στὴν ὑπαιθρο εἶχε νὰ ἀντιπαλέψει μὲ θρησκευτικὲς λατρεῖες καθαρὰ εἰδωλολατρικὲς. Δὲν εἶναι περιεργὸ λοιπὸν ποὺ ἡ διδασκαλία τοῦ ὀρθόδοξου Γρηγόριου τοῦ Θαυματουργοῦ ἦταν σὲ μὲγάλου βαθμὸ ἓνας ἐκχριστιανισμένος παγανισμὸς, ὅπου τὴ λατρεία τῶν εἰδώλων ἀντικατέστησε ἡ λατρεία τῶν ὁσῶν τῶν μαρτύρων, τὶς παγανιστικὲς τελετὲς οἱ ἑορτὲς τῶν ἁγίων καὶ τὶς μαγικὲς δυνάμεις τῶν τοπικῶν ἱερέων τὰ θαύματα τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγόριου. Ἦταν λοιπὸν ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Πόντου αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουν συχνὰ οἱ ἱστορικοὶ ἓνας θρησκευτικὸς συγκρητισμὸς; Συγκρητισμὸς ἐπικρατοῦσε στὶς πόλεις τῶν ἔθνικῶν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ καί, ἂν χρησιμοποιήσουμε τὸν ὀρο κάπως χαλαρά, συγκρητισμὸς ἦταν ὡς ἓνα βαθμὸ ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Γρηγόριου. Ἄλλὰ πρέπει νὰ εἴμαστε προσεκτικοί. Οἱ ὑπερβολὲς ποὺ διαπίστωσε ὁ Πλίνιος, ὁ μαρκωνισμὸς, ὁ προφητικὸς χριστιανισμὸς ποὺ περιέγραψε ὁ Ἰππόλυτος καὶ ὁ «ταξικὸς» χριστιανισμὸς ποὺ καταδίκασε ὁ Γρηγόριος, δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν συγκρητισμὸς. Ὁ συγκρητισμὸς εἶναι προσπάθεια ἁρμονικῆς σύνθεσης παραδοσιακῶν θρησκευτικῶν πρακτικῶν καὶ δοξασιῶν μέσα σ' ἓνα θρησκευτικὸ σύστημα⁴⁰. Ὁ χριστιανισμὸς ποὺ συναντήσαμε στὸν Πόντο ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Ἦταν ἀκράτος καὶ διέφερε ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων ἐπειδὴ ἦταν ἀπόλυτος. Ὁ μαρκωνισμὸς καὶ ὁ μοντανισμὸς ποὺ ξεσήκωσε τὶς ἀγροτικὲς μάζες στὴ Φρυγία ἦταν ἡ ἄρνηση τοῦ παραδοσιακοῦ. Συγκρούστηκαν μὲ τὴν ἐκκλησία τῶν μεγάλων χριστιανικῶν κέντρων ὄχι ἐπειδὴ ἤθελαν νὰ διασώσουν εἰδωλολατρικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ ἐπειδὴ θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἐκκλησία τῶν κέντρων αὐτῶν εἶχε γίνεῖ πολὺ κοσμικὴ.

Ὅλες οἱ «αἰρετικὲς» τάσεις ποὺ διαπιστώσαμε στὸν ποντιακὸ χριστιανισμὸ εἶχαν λοιπὸν τοῦτο τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ: ἦταν ἀδιάλλακτα ἀσυμβίβαστες μὲ τὶς παραδοσιακὲς θρησκεῖες καὶ ἤθελαν ἓνα χριστιανισμὸ ἀπόλυτο καὶ ἀκράτο. Τὸ συμβιβαστικὸ πνεῦμα τὸ ἔφερε ὁ κατ' ἐξοχὴν ὀρθόδοξος Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος καταδίκασε τὶς ἀκρότητες, ποὺ πρὶν

40. J. D. Y. Peel, «Syncretism and Religious Change», *Comparative Studies in Society and History*, 10, 1968.

χρόνια είχαν εірωνευτεί ό Πλίνιος και ό Ίππόλυτος. Γιατί, αν αυτός ό αδιάλλακτος χριστιανισμός μπορούσε να επιζήσει σε σχετικά μικρές κοινότητες μαρτύρων, σίγουρα δέν μπορούσε ποτέ να γίνει ή καθολική θρησκεία όλων των κατοίκων τής περιοχής (ή τής αυτοκρατορίας). Με τά υπάρχοντα στοιχεία διατυπώνουμε άπλά μία ύπόθεση, αλλά ή μεταγενέστερη τροπή των πραγμάτων τείνει να επιβεβαιώσει τήν ύπόθεση αυτή. Σε σύνοδο πού συγκλήθηκε σε μία ποντιακή πόλη γύρω στο 325, ή επίσημη έκκλησία καταδίκασε ρητά τόν άσκητικό χριστιανισμό πού δέν ήθελε να δεχτεί τις έξελιγμένες σε γλέντια άγάπες και πού άποστρεφόταν τή λατρεία των μαρτύρων. Ή σύνοδος αυτή, πού στρεφόταν κατά των λεγόμενων ευσταθιανών, δήλωνε ότι θαύμαζε τήν παρθενία αλλά τιμούσε τό γάμο, ότι δέν καταδίκασε τόν πλοΰτο πού είχε άποκτηθεί τίμια και ότι άκόμα εύλογούσε τήν υπερβολική φιλανθρωπία πρός τούς φτωχούς. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι τό άνάθεμα τής συνόδου τό επέσυρε ιδιαίτερα ή προτροπή των ευσταθιανών πρός τούς δούλους να εγκαταλείψουν τούς κυρίους τους με σκοπό τήν άφοσίωση στη θρησκευτική λατρεία⁴¹.

Ήπιγραμματακά μπορούμε να πούμε ότι ή πρώτη εμφάνιση του χριστιανισμού στον Πόντο είχε όλα τά χαρακτηριστικά μιας αυθόρμητης διάδοσης με ιδιαίτερη τάση πρός τόν άσκητικό και προφητικό χριστιανισμό. Τά χαρακτηριστικά αυτά τά διατήρησε ως ένα βαθμό και μέχρι τόν τέταρτο αιώνα. Άπό τό δεύτερο όμως αιώνα έχουμε μία παράλληλη προσπάθεια διαρκών επεμβάσεων και επιβολής εκ των άνω του όρθόδοξου δόγματος και τής καθολικής έκκλησίας. Ένας πρώτος τύπος επέμβασης ήταν αυτός πού μαρτυρεί ή έπιστολή του Διονύσιου τής Κορίνθου. Ένας δεύτερος, αυτός πού μαρτυρεί ή ίεραποστολική δραστηριότητα του Γρηγόριου τής Νεοκαισάρειας. Και ένας τρίτος, αυτός τής σχεδόν βίαιης δίωξης των αίρετικών, πού εφαρμόστηκε άπό τούς όρθόδοξους επισκόπους μετά τή σύνοδο τής Νίκαιας⁴². Ό έκκλησιαστικός ιστορικός Σωζόμενος αναφέρει ότι, όταν στα μέσα του τέταρτου αιώνα ό Μ. Βασίλειος εγκαταστάθηκε στον Πόντο, ίδρυσε μοναστήρια και με τή διδαχή του μετέ-

41. «The Council of Gangra», *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers*, 14, σ. 91-101.

42. Βλ. χαρακτηριστικά τή μεταστροφή όλόκληρων χωριών μαρκιωνιστών, ευνομιανών, άρειανών στην όρθοδοξία άπό τόν επίσκοπο Θεοδώριτο, *Έπιστολή*, 81. Τό 451, ή σύνοδος τής Χαλκηδόνας, Κανόνας 28, έπισημοποίησε τόν έκκλησιαστικό έλεγχο του Πόντου άπό τόν άρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως.

στρεψε τὸν κόσμον πρὸς τὶς δικές του ἀπόψεις, πὺ σημαίνει ὅτι ἀκόμα δὲν κυριαρχοῦσε στὴν περιοχὴ ἡ ὀρθοδοξία τῆς Νίκαιας⁴³.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ καθίσταται φανερό ὅτι δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ ἕναν ἀπλὸ ἐκχριστιανισμὸ τοῦ Πόντου. Ἀκόμα λιγότερο δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ τὸ χριστιανισμὸ τοῦ Πόντου ὡς θρησκεία ὁμοιόμορφη καὶ ἐνιαία. Ἡ ἱστορικὴ παράδοση πὺ βλέπει στὴν πρωτοβουλία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου τὴν ἐπίδραση τῆς μαζικῆς ἐξάπλωσης τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν Ἀνατολὴ καὶ κυρίως στὴ Μ. Ἀσία ἔχει ἀντιστρέψει τὰ δεδομένα. Ἡ θρησκευτικὴ μεταβολὴ πὺ ἐπέβαλαν ὁ Μ. Κωνσταντίνος καὶ οἱ διάδοχοί του ἔλαβε κυρίως ὑπόψη τῆς τὶς κυρίαρχες τάσεις πὺ ἐπικρατοῦσαν στὰ ὀρθόδοξα κέντρα, ὄχι τὸ χριστιανισμὸ τῶν πληθυσμῶν τῆς αὐτοκρατορίας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

43. Σωζόμενος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, VI.16. Δὲν εἴμαστε ὥστόσο σὲ θέση νὰ ξέρουμε ἂν οἱ χριστιανοὶ πὺ μεταστράφηκαν ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειο ἦταν ὄπαδοι παλαιότερων αἱρέσεων ἢ τοῦ ἀρειανισμοῦ. Μία σύνοδος στὴ Βιθυνία, ὄχι πολλὰ χρόνια πρὶν, εἶχε ταχθεῖ ὑπὲρ τοῦ Ἀρειοῦ· βλ. Hefele, *A History of the Christian Councils*, σ. 258. Εἶναι γνωστὸ ὥστόσο ὅτι ἀκόμα καὶ στὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνα ὁ Πόντος ἦταν φημισμένος γιὰ τὶς κοινότητες τῶν ἀναχωρητῶν χριστιανῶν πὺ ζοῦσαν ἐκεῖ· βλ. τὸ *Βίο τοῦ Δανιὴλ τοῦ Στυλίτη*, 10.